

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО
РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
GEOGRAPHIC SOCIETY OF
THE REPUBLIC OF SRPSKA

ГЛАСНИК HERALD

СВЕСКА 16
VOLUME XVI

БАЊА ЛУКА 2012.
BANJA LUKA 2012.

ГЕОГРАФСКО ДРУШТВО РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
БАЊА ЛУКА, Др М. Стојановића 2
GEOGRAPHIC SOCIETY OF THE REPUBLIC OF SRPSKA
BANJA LUKA, M. Stojanovica 2

Уређивачки одбор

Др Рајко Гњато, Др Миленко Живковић, Др Горан Трбић, Др Драшко Маринковић,
Др Марко Кревс (Словенија), Др Нина Николова (Бугарска),
Др Никола Панов (БЈР Македонија), Др Николај Александрович Слука (Русија),
Др Мирко Грчић (Србија), Др Данијела Шиманска (Пољска).

Editorial board

Rajko Gnjata, PhD, Goran Trbic, PhD, Milenko Zivkovic, PhD, Drasko Marinkovic, PhD,
Marko Krevs, PhD, (Slovenia), Nina Nikolova, PhD, (Bulgaria),
Nikola Panov, PhD, (FYR Macedonia), Nikolai Alexandrovich Sluka, PhD, (Russia),
Mirko Grcic, PhD, (Serbia), Daniela Szymanska, PhD, (Poland).

Уредник

Editor

Др Рајко Гњато
Rajko Gnjata, PhD

Технички уредник

Technical editor

Марко Станојевић, дипл. географ
Marko Stanojević, BSc of Geography

Штампа

Printed by

Вилукс д.о.о. - Бања Лука
Vilux d.o.o. - Banja Luka

Издавач

Географско друштво Републике Српске
Бања Лука, Др М. Стојановића 2

Publisher

Geografsko društvo Republike Srpske
Banja Luka, M. Stojanovića 2

Тираж

Circulation

300 примјерака
300 copies

Овај број часописа објављен је уз финансијску помоћ
Министарства науке и технологије у Влади Републике Српске
This issue of the magazine was published with financial aid from the
Ministry of Science and Technology of the Republic of Srpska

ГЕОПОЛИТИЧКЕ ПОСЉЕДИЦЕ ВЈЕШТАЧКИХ ЕТНОГЕНЕЗА НА ПРОСТОРУ БИВШЕ СФР ЈУГОСЛАВИЈЕ

Рајко Гњато¹ и Марко Станојевић¹

¹Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

Сажетак: Већи дио бивше СФРЈ припада српском етничком, етнонационалном и духовном простору, у оквиру којег су процеси вјештачких етногенеза, вођени кроз дуг историјски период, изродили три вјештачке нације – Македонце и Црногорце одмах по окончању Другог свјетског рата, а Бошњаке у завршној фази постојања социјалистичке Југославије. Мањи дио простора бивше Југославије припада словеначком и хрватском етносу и њиховим етнонационалним бићима.

Различити и супротстављени интереси три природне и три вјештачке нације у оквиру простора бивше СФРЈ, подстакнути геополитичким интересима глобализма, традиционалним културолошким интересима Ватикана, те интересима исламског фундаментализма, почетком деведесетих година прошлог вијека, резултирали су насилним разбијањем СФРЈ и настанком нових држава, оптерећених низом развојних проблема и међусобних односа.

Кључне ријечи: СФРЈ, Краљевина СХС, Срби, Хрвати, Словенци, Македонци, Црногорци, Бошњаци, нација, етнос, вјештачка етногенеза

Original scientific paper

GEOPOLITICAL CONSEQUENCES OF ARTIFICIAL ETHNO-GENESIS IN FORMER SFR YUGOSLAVIA REGION

Rajko Gnjato¹ and Marko Stanojević¹

¹Faculty of Sciences, University of Banja Luka, Republika Srpska

Abstract: Most former SFRY territory belongs to the Serbian ethnical, ethno-national, and spiritual space within which the processes of artificial ethno-genesis, governed throughout history, have resulted in three artificial nations, i.e. Macedonians and Montenegrins (right upon the completion of WW II) and Bosnians (during the late stage of SFR Yugoslavia). A smaller part of former Yugoslavia space belongs to the Slovenian and Croatian ethnos and their ethno-national being.

Different and juxtaposed interests of the three natural and three artificial nations within the space of former SFR Yugoslavia were actuated by globalist geopolitical interests, the traditional cultural interests of Vatican, and the Islamic fundamentalism. Therefore, in early 1990s, the end result was a violent break-up of SFR Yugoslavia and formation of new states, which carried a burden of mutual relations and development issues.

Key words: SFRY, Kingdom of SCS, Serbs, Croats, Slovenians, Macedonians, Montenegrins, Bosnians, nation, ethnos, artificial ethno-genesis.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Политички интереси Срба, Хрвата и Словенаца, након ратова вођених за ослобађање од турске а затим и аустроугарске колонизације, резултирали су стварањем заједничке државе – Краљевине СХС у међународно признатим границама, потврђеним на Мировној конференцији у Паризу 1919. године.

У новонасталој држави – ФНР Југославији, након ослобођења (1945. године), формирано је шест република на различитим принципима. Изузев Словеније, чије су границе повучене углавном на етничком принципу, границе осталих република (Србије, Хрватске, БиХ, Црне Горе и Македоније), мање или више, повучене су произвољно, на рачун српске етнотериторијалности и српске државности.

Процеси вјештачких етногенеза у простору бивше Југославије имају историјски карактер. Турски колонијални период, вишевијековним процесом исламизације и културне асимилације Срба, створио је претпоставке настанку нове вјештачке нације у оквиру српског етнонационалног простора, тј. Муслимана (Бошњака). Ову етногену форму, вјештачки успостављену, њене политичке и укупне интересе, на политичке и друге начине, данас свесрдно подржавају бројне исламистичке државе, међу којима све већу улогу има Турска и низ изразито екстремних фундаменталистичких земаља.

Процес културне асимилације Срба, најприје у форми унијаћења а потом католичења и кроатизације, одвијао се кроз дуг историјски период у простору западних српских земаља (српски етнокултурни простор западно од Дрине), нарочито за вријеме постојања Војне Крајине, али и након њеног формалног нестанка (1881), практично све до данас.

Под утицајем окупаторских режима и католичке цркве, културни, језички и остали облици асимилације Срба били су саставни дио процеса етногенезе хрватске нације изван оквира аутентичне Хрватске, који се

INTRODUCTORY DISCUSSION

Upon the wars run in order to obtain liberation from Turkey and Austro-Hungary, Serbian, Croatian and Slovenian political interests resulted in the creation of a joint state, i.e. Kingdom of SCS, the borders of which were internationally recognized and affirmed at the Paris Peace Conference in 1919.

The new state, Federative People's Republic of Yugoslavia (FPRY), formed after the 1945 liberation consisted of six republics relying on different principles. Except from Slovenia, the borderline of which was drawn based on the ethnical principle, the borders of other republics (Serbia, Croatia, BiH, Montenegro, and Macedonia) were arbitrary, in which process Serbian ethno-territoriality and statehood suffered consequences.

Processes of artificial ethno-genesis in the region of former Yugoslavia have a large historical background. The Turkish colonialism, centuries of islamisation and cultural assimilation of Serbs all set basis for the formation of a new artificial nation within Serbian ethno-national space – Moslems (Bosnians). This artificial ethnogeny formation and its political and any other interests are nowadays largely supported by extremely fundamentalist Islamic countries and Islamic states, among which Turkey holds a major role.

The process of cultural assimilation of Serbs, first through *unijacenje* (the process of recognition of Catholic church authority along with keeping Orthodox customs and tradition) and then through croatianization and latinization, was a long-term historical process within the region of West Serbian countries (i.e. Serbian ethno-cultural space west from the Drina River). This process was extremely present during the Military Border (*Vojna Krajina*) but also upon its formal break-up in 1881 and it has practically subsisted ever since.

Due to the impact of occupation regime and Catholic Church, the cultural, linguistic,

везује за подручје кајкавског и чакавског дијалекта (Илић, 1993, стр. 26). Практично, укупно српско становништво простора данашње Хрватске, изван Хрватског загорја и непосредне околине, обухваћено је процесом вјештачке етногенезе Хрвата, са различитим исходом у појединим дијеловима.

„До јачег буђења хрватске националне свијести и духовно-политичког и територијалног обликовања хрватске нације дошло је у другој половини XIX века... Национално обликовање и национално-политичка оријентација били су вишеслојни и вишестрани. За просторно дефинисање хрватске нације најбитнији су били илиризам и католичанство. Узимањем штокавског дијалекта српскохрватског језика за основу културно-просветне комуникације међу Хрватима увелико је проширен просторни оквир будућег хрватства...” (ibidem, стр. 41). Дакле, данашња хрватска нација, њен етнокултурни и етнонационални простор знатним дијелом су изведени из оквира српског етноса, његове етнокултуралности и енотериторијалности.

Процес вјештачке етногенезе Хрвата оставио је дубоког трага на укупан етнодемографски и енотериторијални развој Срба у простору данашње Републике Хрватске. Уствари, ријеч је о историјском процесу културне асимилације Срба под утицајем католичке цркве и политике Ватикана, најприје у облику унијаћења, а затим католичења и кроатизације.

Процес вјештачке етногенезе Хрвата започео је практично још у XI вијеку унијаћењем Срба у простору Конавла, Дубровника, Далмације, Лике, Горског котара, Славоније, Истре..., а наставио католичењем и кроатизацијом, процесима који су ескалирали половином XIX вијека и трају све до данас. Претходно поменути факторима католичења и кроатизације српског етноса, у простору данашње Хрватске, треба додати и политички утицај екстремних хрватских геополитичара и политичких странака друге половине XIX вијека, те посебно НДХ, али и савремене

and any other form of Serbian assimilation were a part of the ethno-genesis process of Croatian nation outside the authentic Croatian borderline - which, in addition, refers to the areas of Kajkavian and Chajkavian dialects (Илић, 1993, p. 26). Therefore, in practice, the total Serbian population in the modern days Croatia, outside Croatian Zagorje region and its vicinity, underwent the process of Croatian artificial ethno-genesis, the outcome of which varied in different parts of the country.

“The rise of Croatian national question and the spiritual, political, and territorial formation of the Croatian nation emerged in late 19th century...The framing of the nation and national-political orientation were many-sided and complex. Illyrian Movement and Catholicism were of the utmost relevance for the spatial definition of Croatian nation. By acquiring the Stokavian dialect from the Serbo-Croatian language as the means of their basic cultural and educational communication, the Croats largely spread the spatial framework of the future nationality...” (ibidem, pp. 41). Hence, the modern Croatian nation, its ethno-cultural and ethno-national space largely rest upon the framework of the Serbian ethos, its ethno-cultural and ethno-territorial matter.

The process of Croatian artificial ethno-genesis left deep traces in the total ethno-demographic and ethno-territorial progress of Serbs in the area of modern days Croatia. Actually, it can be referred to as the historical process of cultural assimilation of Serbs under the influence of Catholic Church and Vatican policies throughout the processes of *unijacenje*, and then croatization and latinization.

The process of artificial ethno-genesis of Croats practically started in 11th century as Serbs were largely forced into the Catholicism in the regions of Konavle, Dubrovnik, Dalmatia, Lika, Gorski Kotar, Slavonia, Istria...and it continued through the processes of croatization and latinization, which escalated in mid 19th century and have been actual ever since. The aforementioned

Републике Хрватске.

Поменути процеси имали су различит интензитет у различитим историјским околностима. Познати српски историчар Ј. Радонић у монументалном дјелу *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX вијека* хронолошки анализира вријеме, простор, интензитет и позадину наведених процеса, придајући посебну пажњу утицајима политике Ватикана на српски етнички простор. На основу студиозног проучавања обимне историјске грађе, исти аутор наводи низ догађаја који артикулишу добро смишљен и организован рад Римокатоличке цркве на унијаћењу Срба у простору данашње Републике Хрватске (Радонић, 1950, стр. 4, 39–41, 43–44, 57–58, 60, 73–77, 191–196, 207, 212–217, 225–228, 338–339, 405–406, 411–414, 487–489, 607–608, 687–688).

Процес превођења православног становништва на унију почео је одмах након раскола Хришћанске цркве, 1054. године, а интензиван је након контрареформације и Црквеног сабора у Тријенту 1540. године. Основана је Конгрегација за пропаганду (*Congregatio de propaganda fide*) која посебну пажњу ставља на српски етнички простор и која унији покушава привести Пећку патријаршију и Цетињску митрополију. И поред тешког положаја, српски клер успјева одолети овим покушајима Конгрегације, захваљујући прије свега доброј унутрашњој организацији. Међутим, у простору Далмације, Лике, Славоније, Барање, Истре, Крањске..., процес интензивног досељавања српског етноса паралелан је са снажним радом католичког свештенства, које на све начине покушава поунијатити, а затим и покатоличити српско становништво. Отежава се рад православног свештенства, онемогућава се продор руских црквених књига, покушава се већи број Срба мобилисати у унијатско свештенство, а врши се и насилно унијаћење (*ibidem*).

Средином XIX вијека, утемељено на идејама и акцијама илирског покрета, екстремних хрватских политичара и католичке цркве, интензивира се процес кроатизације, у

factors of croatianization and latinization of the Serbian ethnos in the area of modern Croatia were accompanied by the political impact of extreme Croatian geo-politicians and political parties in late 19th century, along with the ideas of NDH (Independent State of Croatia) and also the modern Republic of Croatia.

Depending on the historical circumstances, the aforementioned processes varied in their intensity. In his colossal work *Curia Romana and South-Slavic countries from 16th to 19th century*, J. Radonjić, a well-known Serbian historian, chronologically analyzed the time, space, intensity, and background of those processes, paying most attention to the impact that Vatican policy had on the Serbian ethnical space. Based on the thorough study of vast historic data, the same author mentioned a range of events that articulated a well-planned and organized work that the Catholic Church had performed in order to assimilate Serbs in the region of modern Republic of Croatia (Радонић, pp. 4, 39–41, 43–44, 57–58, 60, 73–77, 191–196, 207, 212–217, 225–228, 338–339, 405–406, 411–414, 487–489, 607–608, 687–688).

The practice of transferring Serbs into Catholic union started in 1054, right upon the Christian Church schism, and gained larger intensity after the counter-reform and the 1540 Council of Trent. The Propaganda Congregation (*Congregatio de propaganda fide*) was founded, pointing out the Serbian ethnic space and trying to join the Patriarchate of Pec and Metropolitan of Cetinje under the umbrella of Catholicism. Despite its difficult position, Serbian clergy managed to fight the attempts of Congregation, above all due its good inner organization. Nevertheless, in Dalmatia, Lika, Slavonia, Baranja, Istria, Kranjska Gora..., the intensive immigration of Serbs was followed by concentrated operations of Catholic clergy, who, by all means, aimed at bringing Serbs under the Catholic reign and finally Latinize them in full. Orthodox clergy had ever more difficulty performing their tasks as Russian church

ком се претходно поунијађено и покатоличено српско становништво покушава прогласити Хрватима. Ј. Илић, анализирајући наводе бројних страних путописаца, државних статистичара и научника, наводи да се „Хрвати налазе у врло малом броју у Босни, Херцеговини, Далмацији, Славонији, па и у Истри. Подручје Хрвата лоцира се уз словеначку границу, од Горског котара, преко Загреба, до мађарске границе. Припадника римокатоличке вероисповести има, али нема Хрвата. Римокатолици тих подручја углавном су сматрали Србима“ (Илић, 1993, стр. 31). Да се римокатолици наведених простора нису осјећали Хрватима говори и чињеница да је у Далмацији средином XIX вијека постојала велика одбојност тамошњих католика према сврставању у хрватску етничку групацију. Слично је стање било и у Славонији (Костић, 1990, стр. 140–152). Из наведеног закључујемо да штокавско становништво у простору данашње Хрватске највећим дијелом припада српском етносу.

Друга половина XIX и почетак XX вијека обиљежавају екстремни хрватски националистички политичари Еуген Кватерник, Анте Старчевић, Јосип Франк и други, који уз изражен утицај католичког клерикализма шире идеју католичења и кроатизације. Од тада је католички клерикализам почео да прожима све поре живота хрватског народа и да добија све значајније особине антисрпства и антиправославља. Поступно је нестајало Срба-католика услед све агресивније и свеобухватније кроатизације (Илић, 1993, стр. 44).

Кључни догађај на разбијању српског етничког корпуса у простору данашње Хрватске и кроатизацији истог, несумњиво је Свехрватски католички конгрес одржан у Загребу 1900. године. Наведени скуп водио је надбискуп Ј. Штадлер, одржавши и програмски говор о идентификацији **хрватства са католичанством**. Покренут је велики број клерикалних листова, од којих су се по загрижености и екстремизму нарочито истицали *Хрватство*, *Дан*, *Хрватска стража*, *Врхбосна*, *Католички лист* и други. Временом су отпори ју-

books were hard to provide. Furthermore, there were massive attempts to recruit Serbs into Catholic clergy and people were violently forced into the union (ibidem).

In mid 19th century, the ideas and actions of the Illyrian movement, extreme Croatian politicians and the Catholic Church intensified the process of croatianization trying to proclaim Serbian population (previously forced into catholicism) as Croats. Having analyzed the writings of many foreign itinerary writers, state statistics and scientists, J. Ilic said that “Croats are only few in Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, Slavonia, and Istria. The typical Croatian region is bound to Slovenian borderline, from Gorski Kotar across Zagreb all the way to the Hungarian borderline. There are evident members of Catholic Church but no Croats whatsoever. Roman Catholics living in the region were mainly considered as Serbs” (Ilic, 1993, pp. 31). The fact that in the mid 19th century Dalmatia there was a strong dislike of Catholics, who considered themselves as Croats, witnesses that those Roman Catholics did not feel as Croatian. The situation was similar in Slavonia (Костић, 1990, pp. 140-152). Thus, we may infer, based on the aforementioned facts, that Stokavian population on the soil of modern Croatia mostly belongs to the Serbian ethnos.

Late 19th and early 20th centuries were marked by the extreme Croatian nationalist politicians Eugene Kvaternik, Ante Starcevic, Josip Frank, and others, who spread the ideas of Catholicism and croatianization influenced by Catholic clergy. Ever since, Catholic clergy has become a part of everyday life of Croats attaining anti-Serbian and anti-Orthodox character. Due to more and more aggressive croatianization, members of Serbian Catholic population were fewer and fewer (Илић, 1993, pp. 44).

The key event that scattered the Serbian ethnic corpus in modern Croatia was the All Croatian Catholic Congress held in Zagreb in 1900. The assembly was run by Archbishop J. Schtadler, who gave a speech on **Croatian**

гословенски оријентисаних интелектуалаца утихнули, а клерикалци су изградили велику политичку моћ и утицај, уживајући потпуну аустријску и ватиканску подршку (Novak, 1948/1986).

Процеси католичења и кроатизације кулминацију доживљавају почетком Другог свјетског рата, када руковођећи екстремном идеологијом и клерофашизмом усташке власти врше геноцид над Србима. Идеја је била да се Срби побију, протјерају и покатоличе, а самим тим и кроатизују. Чувени хрватски историчар В. Новак у капиталном дјелу *Magnum Crimen* на основу анализе низа историјских извора и архивске грађе, на преко 1200 страница текста објашњава утицај клерикализма на наведене догађаје у првој половини XX вијека. Посебно поглавље под називом *Терор и католичење* издвојено је у смислу анализирања кључних процеса католичења и кроатизације српског становништва настањеног у простору тадашње НДХ (ibidem, стр. 600–804). Сматра се да је у периоду 1941–1945. године покатоличено око 240 000 Срба. (ibidem, стр. 788).

Процес културне асимилације Срба који настањују дијелове простора данашње Словеније траје веома дуго. Срби из Босне, Лике, Далмације и Херцеговине настањују просторе Штајерске, Пивке, Краса, Жумберка, Беле Крајине... у периоду од краја XV до краја XVII вијека. У овим просторима Војне крајине досељено српско становништво назива се ускоцима. Од тренутка њиховог доласка траје процес унијаћења и католичења. Католичка црква је врло темељно приступила овом процесу, уз надзор Ватикана и пуну подршку аустријских власти, а користећи недостатак православног духовног водства и свештенства.

Они ускоци који су се настанили појединачно поред католичког свештенства нису успјели очувати дуго своје вјерске особине. „И у крајевима гдје су се ускоци настанили у већем броју, као по Истри, Пивки и Красу, њихове се верске особине нису могле задржати због опрезног поступања католичког све-

identification with Catholicism. Upon that, many cleric magazines came out of press, the most extreme of which were *Hrvatsvo*, *Dan*, *Hrvatska straža*, *Vrhbosna*, and *Katolički list*. As the time went by, the resistance of Yugoslav-oriented intellectuals came to silence and the clergy gained vast political power and influence due to support from Austria and Vatican (Novak, 1948/1986).

The processes of catholicization and croatianization reached the climax at the beginning of WW II as the Serbs suffered genocide from the *Ustaša* government governed by extreme ideology and cleric-fascism. The idea was to kill, catholicize or banish all the Serbs. In his capital work *Magnum Crimen*, a famous Croatian historian V. Novak explained the impact of clergy on those events in first half of 20th century on more than 1,200 pages. The chapter named Terror and catholicization specifically analyzed the key processes of catholicization and croatianization of Serbian population living in NDH (ibidem, pp. 600–804). There is a belief that around 240,000 Serbs were catholicized in 1941–1945 period (ibidem, pp. 788).

The process of cultural assimilation of Serbs living in modern day Slovenia has lasted for a long time. Serbs from Bosnia, Lika, Dalmatia, and Herzegovina migrated to Styria, Pivka, Kras, Zumberka, Bela Krajina... in period from late 15th to late 18th centuries. The Serbian population who came to this area of Military Border was called *uskoci* and the process of their croatianization and catholicization had lasted ever since they came there. The Catholic Church had taken this matter very seriously with help from Vatican and Austria, using the shortage of Serbian clergy and religious guidance.

Those *uskoci*, who populated the region individually, did not manage to keep their tradition and customs due to actions of Catholic clergy. “Even in areas where *uskoci* lived in large number (Istria, Pivka, and Kras), they could not maintain their religious identity because of careful actions of Catholic clergy.

штенства. Испочетка су им допуштали њихов грчки обред, а корак по корак су се изједначавали у науку римске цркве...“ (Мал, 1924, стр. 147).

Аустријске власти су показивале највише дволичности према Србима. С једне стране су им гарантовали слободу вјероисповјести, док су с друге стране на све начине настојале да „свету унију међу Србима помогну и утврде“ (Гавриловић, 1996, стр. 43). Примјер оваквог дјеловања су идеје царице Марије Терезије чије су унијатске замисли спроводили унијатско-католички бискупи и генерали, угњетавајући, понижавајући и кажњавајући српске свештенике, те отежавајући зидања и поправке православних цркава (ibidem).

Утицај словеначке средине и дјеловање католичког свештенства проузроковало је да су се ускоци, расути по словеначким земљама, поступно већином покатоличили или су примили унијатство и преузели језик старосједилаца. „Од некадашњих ускока на територији данашње Словеније остало је само неколико села у Белој Крајини, где још данас живи српско и делимице православно становништво“ (Перишич, 1997, стр. 3).

Вишевијековни процес културне асимилације Срба у простору Беле Крајине, историјске етнокултурне области Срба у оквирма данашње Словеније, продуковао је њихово „претапање“ у словеначки етнос. Само је у неколико насеља Беле Крајине српско становништво успјело сачувати свијест о етничкој припадности, које у овој области, као и у укупном простору Републике Словеније, данас нема чак ни статус националне мањине.

Вјештачке етногенезе у простору источних српских земаља (источно од Дрине) дале су двије вјештаче етнонационалне форме (Македонце и Црногорце). О њиховом етногеном развоју и геополитичким посљедицама биће говора у наредним разматрањима.

At first they were allowed to perform Greek rituals, by they were eventually absorbed into Roman Church ceremonials...” (Мал, 1924, pp. 147).

Austrian authorities were most double-faced when it came to Serbs. On one side, they promised and guaranteed freedom of religious beliefs, but on the other, they “used all means to force the Catholic union onto Serbian population” (Гавриловић, 1996, pp. 43). The best example is the ideas of queen Maria Theresa that were enforced by Catholic bishops and generals by humiliating, punishing, and oppressing Serbian priests and depressing the construction and reconstruction of Orthodox churches (ibidem).

The impact of Slovenian surroundings and Catholic clergy eventually made the *uskoci* eventually adopt the local language and Catholicism. “There are only few villages left in Bela Krajina from *uskoci* who once lived in modern Slovenia and the population are partially Orthodox Serbs” (Перишич, 1997, pp. 3).

Centuries of cultural assimilation of Serbs in Bela Krajina (the historical ethno-cultural region of Serbs in modern Slovenia) eventually *blended* them into Slovenian ethnos. In only few settlements in Bela Krajina did the Serbs manage to keep the idea of ethnical background and nowadays they do not even have the status of a national minority.

The artificial ethno-genesis within the area of east Serbian countries (east from the Drina River) generated two artificial ethno-national forms (Macedonians and Montenegrins). We shall discuss the ethnogeny development and the geopolitical consequences of those two in the chapters to come.

ТЕОРИЈСКИ И ПРАКТИЧНИ
ПРИСТУП НАЦИЈИ С ОСВРТОМ НА
СРПСКИ ИДЕНТИТЕТ И ВЈЕШТАЧКЕ
ЕТНОГЕНЕЗЕ ИЗ ОКВИРА СРПСКОГ
ЕТНОНАЦИОНАЛНОГ БИЋА

Историчари, етнологзи, антропогеографи и научници сличне орјентације имају релативно усаглашене приступе дефиницији појмова: народ, етнос, етногенеза, нација. „Од античких времена постоји континуитет поимања шта је то један посебан народ. Херодот је идентитет Хелена везао за посебан језик, олимпијске богове и политичке слободе. Римски песник Виргил пева да су посебни „*gentes*“ разликовали по језицима, обичајима (ношњи) и оружју (држави) („*variae linguis, habitutam vestis et armis*“). У четвртном веку историчар Амиен Марцелин је разликовао народ „по језику, обичајима и законима“. До данас су сви покушаји дефиниције националног идентитета полазили од те три посебности – језик, обичаји и политичка организација“ (Екмечић, 2007, стр. 4). Познати српски историчар М. Екмечић констатује да се са научног аспекта не може доказати да је нација природна појава коју одликују посебне расне карактеристике. У вези с тим истиче да теоријска дефиниција нације као природне, а не вјештачке творевине, „полази од тога да се природност састоји у дугим процесима трајања стварања посебног идентитета“. У вези с тим истиче мишљење француског историчара Ф. Бродела, који француски идентитет, као природну појаву, објашњава бројношћу и континуитетом живљења на територији Француске, те дугим периодом изградње аграрног друштва, у трајању од два миленијума. Такође, у вези с националним идентитетом Екмечић се позива на историчара Р. Венкуса (Reinhard Wenskus) који појам посебног етничког идентитета, за племена у раном средњем вијеку, веже за „мала језгра традиције“ посебних група. По Венкусу, нација није посебна због расне посебности, него због изграђене свести о посебности. „Он вели да се таква свест посебности могла

THEORETICAL AND PRACTICAL
APPROACH TO THE NATION WITH
REFLECTIONS UPON THE SERBIAN
IDENTITY AND ARTIFICIAL ETHNO-
GENESIS WITHIN THE FRAME OF
SERBIAN ETHNO-NATIONAL BEING

Historians, ethnologists, anthropogeographers, and other scientists within similar fields have all, to some extent, reached an agreement on the definitions of terms such as people, ethnos, ethno-genesis, and nation. “Ever since ancient times, there has been a consistency as of what a single nation is. Herodotus made a connection between the identity of the Hellenic people and a specific language, Gods from the Olympus, and political freedom. The Roman poet, Vergilus, wrote poems of different ‘*gentes*’, which differed in languages, customs, and weapons (“*variae linguis, habitutam vestis et arms*”). In 4th century AD, the historian Ammien Marcellin differed peoples based on the ‘language, customs, and laws’. Up to now, all attempt to define a national identity started from three specificities – language, customs, and political orientation” (Екмечић, 2007, pp. 4). A. Ekmečić, a well-known Serbian historian, inferred that from the scientific aspect one cannot prove that a nation is natural phenomenon distinguished by specific racial characteristics. Furthermore, he claimed that a theoretic definition of a nation as a natural and not an artificial phenomenon “is based on the natural concept consisting of long-term processes of creating a specific identity”. He also pointed out the thinking of a French historian, F. Braudel, who explained the French identity, as a natural phenomenon, by the number of people continuously living in the territory of France and by the two millennium period of building an agrarian society. As he spoke of the national identity, Ekmečić also mentioned the historian Reinhard Wenskus, who had made a connection between the ethnical identity of the Middle Ages tribes and ‘small traditional cores’ of specific groups. According to Wenskus, a nation is not specific due to racial characteristics but rather due to awareness of the specificity. “He said that

изградити у дугом процесу, најмање од три века, и броју становника од најмање сто хиљада једноплемених људи. Они морају имати посебну традицију, или религију и јединствено осећање које их веже и одваја од других“ (ibidem, стр. 5).

Историјска пракса већине земаља у свијету је потврдила да посебности етноса, како материјалне тако и духовне културе, чине претпоставку националног идентитета. Дакле, један од модела нације, а тиме и националне државе, почива на **етносу** – главној компоненти националног бића.

За разлику од *етничког принципа* као основа нације и националне државе, постоји *политичко јединство* као основ нације и модела државе, па се „нација као политичка (социокултурна) заједница дефинише као група људи, често различитог порекла, понекад и расе који заједно живе на одређеној територији и прихватају заједнички идентитет. Јединство нације обично је ојачано заједничким језиком а понекад и заједничком религијом. Под тим појмом се подразумева друштво грађана, обједињених идејом о заједничкој државности. Овај појам је познат још од француског просветитељства, а примењује се највише у државама као што су САД, Француска, Италија и другде, у којима се сви грађани третирају као чланови одговарајуће нације“ (Грчић, 2000, стр. 124).

Сем „природних“ етнотених форми и „природних“ нација политичка пракса је изродила и вјештачке етнотение и вјештачке нације. Оне су специфичност српског историјског, етнокултурног, етнотериторијалног и укупног духовног простора.

Како је нација претпоставка стварању националне државе, то су кроз историјски процес различити интереси подстицали процесе вјештачких етнотение у окриљу одређених етнокултурних и етнонационалних заједница. Свакако, крајњи циљ подстицаја вјештачким етнотениама, а тиме стварању вјештачких нација, није само стварање нових држава већ употреба новостворених нација и новостворених држава у остварењу крупних геополитичких и геостратешких циљева одређених геополитичких субјеката.

one such awareness of the specificities may have been reached in a long-term process, at least three centuries long, within the number of at least 100,000 people from the same tribe. They must have had a specific tradition, or religion, and a mutual feeling that differed them from others” (ibidem, pp. 5).

The history of most world countries proved that specificities of one ethnos, both material and spiritual, are the basis of a national identity. Thus, one of the models of a nation and a national state rests on the **ethnos** – the key component of a national being.

Apart from the *ethnic principle* as the basis of a nation and a national state, there is also the *political unity* as the basis of a nation and the state model, so “the nation as a political (social-cultural) community is defined as a group of people, often of different background or even race, who live together at the joint territory and accept the common identity. The unity of a nation is usually strengthened by the mutual language, or, sometimes, the mutual religion. This further refers to the community of citizens, gathered by the idea of mutual statehood. The idea has been known ever since the French Enlightenment and is mostly applied in countries such as USA, France, Italy, and others, in which all citizens are treated as members of a certain nation” (Грчић, 2000, pp. 124).

Apart from the ‘natural’ ethnogeny forms and ‘natural’ nations, the political practice generated artificial ethno-genesis and artificial nations. These are typical of the Serbian historic, ethno-cultural, ethno-territorial, and total spiritual space.

The nation being the basis of the creation of a national state, the history marked different interests that prompted processes of artificial ethno-genesis under the umbrella of certain ethno-cultural and ethno-national communities. Admittedly, the final goal of artificial ethno-genesis (and eventually artificial nations) is not only the formation of new states but rather the usage of the newly-formed nations and states in order to achieve major geo-political and geo-strategic aims initiated by certain geo-political subjects.

Српска етнотериторијалност и етнокултурна посебност

Посебност сваког народа претпоставља посебан језик и посебно политичко уређење. „Лингвистичка наука је у XIX веку створила представу о Србима као трећој грани на које се разбио накада заједнички словенски стуб... Словенско раздвајање на руско, пољско и српско крило је претпостављало јако широку територију коју је насељавало свако од та три крила. Од XVIII века је европска лингвистика сматрала да су сви Јужни Словени, укључујући ту и Бугаре, били у овим српским границама (Екмечић, 2007, стр. 5).

Основни фактор српског идентитета је српски језик штокавског дијалекта. Кроз историју, и данас, овај се језик простире од „западне Бугарске до Копра у Истри. У десетом веку је Константин Порфирогенит раздвајао Србе и Хрвате, као исти народ, по рекама Цетини у Далмацији, па Имота и Плива у унутрашњости. Други средњовековни писци су сматрали да је у великој сеоби српски народ населио подручје Далмације, тада сматран земљом од јадранске обале до Драве на северу. Различити фактори су утицали да се на том простору није развио један српски етнички идентитет. На првом мјесту је то припадност различитим државама. У XV веку, пре турског освајања, тај простор је везан за Босну, Србију, целу унутрашњу Далмацију, Славонију, део касније Војводине, Црну Гору и Косово са Метохијом. Појам Старе Србије је везан за североисточну Македонију, најпре до Скадра, а потом до Шар-планине. У житију деспота Стефана Лазаревића, Константин Филозоф вели да је он владао „земљом Срба“ од Далмације до Дакије. То би више био доказ да се није знала права етничка граница Срба, него да је постојала. У документима о историји Срба у Угарској, које је у више књига објавио Славко Гавриловић, види се да се у целом том раздобљу до краја XVIII века на подручју Угарске разликују „Раци православни“ од „Раца католичких“. Свест да су они један народ називан рашким именом је увек

Serbian ethno-territoriality and ethno-cultural specificity

A specific language and political orientation are the basis of each people's specificity. "19th century linguistics produced an idea of Serbs being the third fraction of the former Slavic unity... Breaking the Slavs down into Russian, Polish, and Serbian wings meant a vast territory covered by all three branches. Ever since 18th century, European linguistics has thought of all South Slavs, including Bulgarians, to be within Serbian boundaries" (Екмечић, 2007, pp. 5).

The Serbian language of Stokavian dialect is the ground basis of the Serbian identity. Throughout history, and even nowadays, this language was used all the way from "west Bulgaria to Kopar in Istria. In 10th century, Constantine Porphyrogenetos marked a boundary between the Serbs and Croats, as one people, down the Cetina River in Dalmatia and the Imot and Pliva Rivers inland. Other medieval writers thought that, during the Major Migration, Serbs inhabited Dalmatia, which back then covered the area from Adriatic coast to the Drava River in north. Various factors caused not even single Serbian national identity to develop in the area. First, there was the fact that people living there belonged to different states. In 15th century, before the Turkish invasion, that area was divided between Bosnia, Serbia, whole of inland Dalmatia, Slavonia, and later parts of it belonged to Vojvodina, Montenegro, ad Kosovo and Metohia. By definition, Old Serbia ranged from north-east Macedonia, first down to the Skadar Lake, and then down to the Sarplanina Mountain. In despot Stefan Lazarevic's chronicles, Constantine the Philosopher said he had ruled 'the country of Serbs' from Dalmatia to Dacia. It proved that there was no real ethnic borderline of the Serbs rather than it proved that the estate had existed whatsoever. Documents on the history of Serbs in Hungary, published by Slavko Gavrilović on several occasions, we can see that by the end of 18th century in Hungary there was a difference between the *Orthodox Rascians* and *Catholic Rascians*. The idea that

присутна, као што је присутна верска разлика у те две гране“ (ibidem, стр. 6). Вјерско раздвајање једног народа (рашког) на два, православне и католичке конфесије, утирало је пут стварња новог етнорационалног идентитета – хрватског. Зато је апсолутно нетачна теорија да су посебне цркве раздвојиле Србе од истородних Хрвата. Напротив, католичка црква подијелила је само Србе (ibidem, стр. 7).

У режији Ватикана и католичке цркве, процес унијаћења, а затим католичења и кроатизације, вијековима се одвијао, различитим интензитетом, у свим дијеловима српског етничког простора (Босни, Херцеговини, Далмацији, Славонији, Црној Гори, Војводини, Белој Крајини, Старој Србији...). Упоредо с поменутим процесима, српски етнокултурни простор захватио је и процес исламизације. Посљедице овог процеса оставиле су дубоког трага у конфесионалној, а у новије вријеме, етничкој и националној структури становништва свих српских земаља у оквиру простора бивше Југославије, посебно у Босни, Херцеговини, Рашкој области, Црној Гори и Македонији.

Различити политички и културни системи у оквиру српског историјског и етничког простора (турско-оријентални и аустро-угарски, доминантно католички) снажно су утицали на разбијање свијести о етнокултурном и етнорационалном јединству српског народа. Културном асимилацијом (вјерском и језичком), политичким и осталим средствима дјеловања, поменути колонијални системи снажно су утицали на разбијање српског етнокултурног и етнотериторијалног јединства, на његову бројност, на могућност утицаја српске православне цркве и сл. Паралелно с тим, они су подстицали процесе вјештачких етногенеза као претпоставку стварања вјештачких нација и на тој основи настанка нових националних држава.

they were a single people called Rascians has been present ever since as much as the idea that they separated through religious beliefs” (ibidem, pp. 6). The religious separation of the Rascian people into two fractions – Orthodox and Catholic – set a clear path down to creating a new ethno-national identity – Croats. Therefore, the theory that separate confessions divided Serbs from homogenous Croats is absolutely wrong. On the contrary, Catholic Church only separated the Serbs (ibidem, pp.7).

Directed by Vatican and the Catholic Church, the process of *unijacenje*, and then latinization and croatianization, had been going on for centuries in all parts of Serbian ethnic space (Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, Slavonia, Montenegro, Vojvodina, Bela Krajina, Old Serbia, etc.) varying only in intensity. Simultaneously with those processes, Serbian ethno-cultural space suffered the process of islamization. Consequences of that process left deep marks on confessional, and lately, ethnic and national structure of population within all Serbian countries of ex-Yugoslav territory, especially in Bosnia, Herzegovina, Raska region, Montenegro, and Macedonia.

Various political and cultural systems within the frame of Serbian historic and ethnic space (Turkish-oriental, Austro-Hungarian, and dominantly Catholic) had a strong impact on scattering awareness of ethno-cultural and ethno-national unity of the Serbian people. Cultural assimilation (both religious and linguistic), political and other means of action used by the colonists all largely influenced the Serbian ethno-cultural and ethno-territorial space, its strength, and impact of the Serbian Orthodox Church. Furthermore, the colonial forces supported the processes of artificial ethno-genesis, which were the basis for creating artificial nations and new nationalist states.

Етногенеза Македонаца

Крупан допринос познавању македонског етноса и македонских Словена дала су проучавања Ј. Цвијића, те бројних истраживача са поља етнологије, антропогеографије, историје...

„Иако се није посебно залагао за концепт српске државе на етнотериторијалном и етнонационалном принципу, Цвијић се из круга неких географа са бившег југословенског географског простора, углавном Албанаца са Косова и Метохије (Хивзи Ислами, Реџеп Исмаили), и не само њих, оптужује за необјективан приступ научним фактима... Примједбе претходно поменутих и њима сличних „објективних“ истраживача, као што је њемачки балканолог Густав Вајганди, који је рекао да су Цвијићева дјела „једнострана и тенденциозна“ не заслужују више простора. Међутим, велики број оцјењивача научног дјела Ј. Цвијића, како страних тако и српских, изнио је сасвим супротна схватања, оцијенивши га оригиналним и научно утемељеним... Цвијићева истраживања, прије свега антропогеографска и етнографска, дефинисала су етнички и духовни простор српског народа у оквиру Балканског полуострва. У познатом дјелу написаном на француском језику „La Peninsule balkanique“ (1918), преведеним 1922. године на српски језик, Цвијић је, у оквиру опсежних и веома сложених проучавања која излазе из оквира географског детерминизма и Рачелове антропогеографије, веома јасно дефинисао српске земље и српски етнос различитих група и варијетета, од Словеније до Македоније. На принципу етнотериторијалности Срба, при том доказујући етногенезу Македонаца, Црногораца, што се односи и на данашње Бошњаке“ (Гњато, Гајић, Вујадиновић и Станојевић, 2011, стр. 41–42).

Данас, изграђена самосвијест о националној посебности Македонаца производ је сложених историјских и етнокултурних процеса развоја и новијих приступа у рјешавању националног питања у оквиру простора бивше СФР Југославије. У суштини ради

Ethno-genesis of Macedonians

Studies of Jovan Cvijić and other researchers within the field of ethnology, anthropogeography, and history largely contributed to the knowledge about Macedonian ethnos and Macedonian Slavs...

“Although he did not solely advocate the concept of Serbian state based on its ethno-territoriality and ethno-national principle, Cvijić accused some ex-Yugoslav geographers, mostly those Albanians coming from Kosovo and Metohia (Hivzi Islami, Rejep Ismaili), to have used non-objective approach to scientific facts... We shall provide no more space in this paper to notes by those and some other ‘objective’ researchers, such as Gustav Vajgandi, a German Balkanologist, who had said that Cvijić’s work was ‘one-sided and partial’. Nevertheless, numerous reviewers of his work, both local and foreign, provided different opinions marking his efforts as original and scientifically based... Cvijić’s researches, mostly those within the fields of anthropogeography and ethnography, defined the ethnic and spiritual space of the Serbian people within the Balkans. In his famous paper written in French named “La Peninsule Balkanique (1918) - translated into Serbian in 1922 – Cvijić clearly defined Serbian countries and Serbian ethnos of various groups from Slovenia all the way to Macedonia (performed on the basis of a thorough study, going beyond the framework of geographic determinism and Ratzel’s anthropogeography). On the principle of Serbian ethno-territoriality, he proved the ethno-genesis of Macedonians and Montenegrins, which may nowadays be applied to Bosnians as well” (Гњато, Гајић, Вујадиновић и Станојевић, 2011, pp. 41-42).

In modern times, the self-awareness of national specificity of the Macedonians is a product of complex historic and ethno-cultural processes and recent approaches to solving the national matters within the region of ex-SFR Yugoslavia. Essentially, it is about the long-term process of ethno-genesis of the Macedonian Slavs. This population, according

се о дугом процесу етногенезе македонских Словена. Ово становништво је, према студиозним истраживањима Цвијића, „примило и сачувало од претходних генерација поглавито антрополошке особине (уколико нису укрштањем са странцима измењене) и неке старе етнографске одлике. Али оно није еволуционирало у погледу историјских традиција и одређене националне свести, већ је остало у маси архаично-словенско, аморфна словенска маса са доста примеса старе византијске цивилизације. Немајући историјско-националне свести, та словенска маса није била ни српска ни бугарска (Цвијић, 1991а, стр. 153).

Цвијић напомиње да „нигде у Европи нису народности тако измешане као у Македонији, особито у јужној Македонији. Даље, има прелаза и претапања једне народности у другу... Македонско етнографско питање је дакле једно од најтежих и најзаплетенијих.“ (Цвијић, 1991б, стр. 243). Етногенеза данашњих Македонаца изразито је сложен процес артикулисан различитим историјским, културолошким и геополитичким околностима. Несумњиво, Цвијићевим истраживањима је доказано да основу македонске етничке групе чине „македонски Словени“, флотантна маса без изражене свијести о етничкој припадности.

Простор данашње БЈР Македоније дијелом припада српском етно-националном простору. Тако нпр. скопска и тетовска област припадају простору Старе Србије, из чега се може закључити да већина данашњих Македонаца поменутог простора има српско поријекло, а неки се још увјек тако осјећају.

На генезу Македонаца значајно су утицали културни трагови српске средњовијековне државе. То доказује присуство српских традиција у македонској народној свијести (приче, пјесме и казивања о Боју на Косову, Немањићима, кнезу Лазару...). Истражујући становништво Старе Србије и Македоније Цвијић је записао: „Има и сада доста потомака старих македонских породица које себе нису никада друкчије сматрале него као Србе“ (Цвијић, 1991а, стр. 155).

to Cvijić's extensive studies, “adopted and kept anthropologic characteristics and some ancient ethnographic uniqueness from the previous generations (unless those characteristics altered due to mixing with foreign peoples). Nevertheless, there was no evolution regarding historic tradition and national awareness, but the Slavic mass kept its archaic-Slavic amorphous nature with a lot of mixture of old Byzantine civilization. Not having any historic-national awareness, that Slavic population mass was neither Serbian nor Bulgarian” (Цвијић, 1991а, pp. 153).

Cvijić mentioned that “nowhere in Europe are the nations so mixed as in Macedonia, especially south Macedonia parts. There is also much blending between peoples...so the Macedonian ethnographic issue is one of the most complex” (Цвијић, 1991б, pp.243). The ethno-genesis of modern day Macedonians is an extremely complex process articulated through various historic, cultural, and geopolitical circumstances. There is no doubt that Cvijić's research proved that the core of the Macedonian ethnic group is made of ‘Macedonian Slavs’, a open mass with no bold awareness of ethnical affiliation.

The area of modern FYR Macedonia partly belongs to the Serbian ethno-national space. For instance, the regions of Skopje and Tetovo belong to the area of Old Serbia, from which we may infer that most modern Macedonians of these two regions is of a Serbian origin and some of those people still feel that way.

The genesis of the Macedonians was influenced by the cultural traces of Serbian medieval state. A proof might be the presence of Serbian tradition within the Macedonian folklore (stories and poems about the Kosovo battle, the Nemanjić dynasty, grand duke Lazar, etc.). As he performed a research on the population of Old Serbia and Macedonia, Cvijić wrote down that “there were still many descendants of old Macedonian families who never thought of themselves as anything else but Serbian” (Цвијић, 1991а, pp.155).

Међу најпризнатијим истраживачима етничких проблема Македоније у првој половини двадесетог вијека преовладава мишљење да етничка посебност Македонаца није произашла из главних елемената „природно“ генерисане нације (језик, територијални континуитет, посебна црква, етнички континуитет, државност), већ из специфичности духовне и материјалне културе (обичаји, фолклор, етномузикологија, народна предања, језик...) као историјски амалгам различитих култура и политичких система. Уствари, све до периода социјалистичке Југославије у којем добијају статус нације, Македонци су представљали аморфну, флотантну и архаичну масу и „народ у стварању“ (Цвијић, 1991б, стр. 245).

Угледни српски географ, М. Васовић каже: „Цвијић није имао среће да види све оно што је трудољубиви македонски народ постигао у борби за своју еманципацију – развита књижевног језика и сопствене књижевности, отварање македонског универзитета и свих врста школа, оснивање Македонске академије наука, а надасве оснивање македонске државе у саставу СФРЈ“ (Васовић, 1991, стр. 13). Ипак, мишљења смо да М. Васовић занемарује чињеницу да су сви наведени елементи македонске нације производ политичког рјешавања македонског питања у бившој социјалистичкој Југославији. Ове чињенице ни у ком случају не оспоравају право народа на изјашњавање и самоопредељење. Но, и након добијеног статуса нације, те након споразумног „раздруживања“ са бившом Југославијом, Македонију данас потресају бројна геополитичка питања, међу којима у први план стављамо име државе – Македонија, и у вези с тим односе са сусједном Грчком која оспорава такав назив. У вези с етничким проблемима истичемо и непримјерен положај и статус Срба, немогућност етнонационалног изражавања и обезбјеђења одговарајућих права која статус подразумева. У новоформираној држави, у циљу јачања македонског националног бића, српском становништву нису призната ни мањинска национална права, доведено је у питање вишевијековно дје-

The most distinguished reviewers of Macedonian ethnic issues in the first half of 20th century believed that the Macedonian ethnic specificity had not come out from the key elements of a ‘naturally’ generated nation (language, territorial continuity, church, ethnic continuity, statehood) but it had rather come out from a specific spiritual and material heritage (customs, folklore, ethnomusicology, folk tales, language, etc.) as a historic amalgam of different cultures and political systems. Actually, only during the period of socialist Yugoslavia did they get the status of a nation. Up to then, Macedonians were an amorphous, open form, archaic mass and ‘nation in formation’ (Цвијић, 1991b, pp.245).

M. Vasović, a distinguished Serbian geographer, said that “Cvijić did not live to witness everything that the pain-staking Macedonian people managed to achieve through their effort to emancipate – the standard language and their own literature, Macedonian university and many other schools, Macedonian Academy of Sciences, and, finally, their own state within SFRY” (Васовић, 1991, pp. 13). Still, we believe that Vasović neglected the fact that all those elements of the Macedonian nation were a product of political solutions to the Macedonian matter within former SFR Yugoslavia. Admittedly, those facts do not challenge a right of a people to self-determination and destination. On the other hand, even upon gaining the status of a nation and parting from former Yugoslavia, Macedonia today suffers many geopolitical problems, among which the largest one is the issue with neighboring Greece and the name of the country that is being disputed. When it comes to ethnic problems, there is the inappropriate status of the Serbs, their inability to express themselves on ethno-national grounds and gain the right they should have. In order to strengthen the Macedonian national identity, the newly-formed state did not acknowledge Serbs as a national minority and jeopardized

ловање аутокефалне српске православне цркве у простору данашње Македоније, српско православно свештенство изложено је прогону, „проглашена“ је тзв. Македонска православна црква и сл. Ова и слична питања, поред тога што угрожавају културни живот и духовне потребе преосталог српског етноса, нарочито у Скопској Црној Гори и Кумановској области, додатно оптерећују односе између Србије и Македоније.

Етногенеза Црногораца

Стварање црногорске нације еклатантан је примјер разбијања српског етноса и српског националног бића. Процес вјештачке етногенезе Црногораца изведен је из окриља српског етноса и српског националног бића. Посљедица је историјских и савремених геополитичких прилика у којима се развијао и развија српски етнонацион у припадајућем простору. Коначну форму, процес вјештачке етногенезе Црногораца добио је у социјалистичкој Југославији, формирањем црногорске нације.

Битну претпоставку етногенези Црногораца дала је одлука Берлинског Конгреса (1878), којом се дио српског историјског и етнокултурног простора, познат под географским називом Црна Гора, проглашава независном и међународно признатом државом.

Црна Гора се у историјским изворима помиње први пут у доба српског краља Милутина (XIV вијек). Неки истраживачи сматрају да је име постојало и раније, с тим да је оно означавало једну област или подручје у средњовјековној држави Зети (Дробњаковић, 1960, стр. 107). Етнолошка и историографска истраживања, посебно у првој половини двадесетог вијека, показала су да је Црна Гора добила име по густим шумама, којима је некад била покривена, а да је становништво добило име по називу земље [ibidem, стр. 107]. Очито, појам Црногорац има географско а не национално значење.

Чувени српски антрополог и етно-

centuries of autocephalous Serbian Orthodox Church by prosecuting Serbian clergy and declaring so-called Macedonian Orthodox Church. These and many other similar matters burden the mutual relations between Serbia and Macedonia and jeopardize the cultural life and spiritual needs of the Serbian ethnos living there.

Ethno-genesis of Montenegrins

The creation of the Montenegrin nation is an example of braking down the Serbian ethnos and Serbian national being. The process of artificial ethno-genesis of Montenegrins is a product of Serbian ethnos and national being whatsoever. It is the consequence of both historic and modern geopolitical environment in which Serbian ethnos developed and still is developing within the adequate space. The process of artificial ethno-genesis of Montenegrins reached its final form during socialist Yugoslavia as the nation of Montenegrins was formed.

A relevant basis for the ethno-genesis of Montenegrins was the decision of the Berlin Congress (1878), which declared the independency and international recognition of the Serbian historic and ethno-cultural space, geographically known as Montenegro.

The historic sources first mentioned Montenegro during the reign of Serbian king Milutin in 14th century. Some researchers believe that the name had existed even before referring to a region within the medieval state of Zeta (Дробњаковић, 1960, pp. 107). The ethnologic and historic-geographic researches, especially during the early 20th century, indicated that Montenegro was named after many dense forests that once had covered the area, and the population was named after the country (ibidem, pp.107). Obviously, the notion of Montenegrin is of a geographic and not national origin.

J. Erdeljanović, a famous Serbian anthrop

лог Ј. Ердељановић детаљно се бавио проучавањима простора српских земаља, посебно Црне Горе. Он, у односу на данашњи географски простор Црне Горе и њене данашње границе, дефинише „праву“, односно Стару Црну Гору, која обухвата четири нахије: Катунску, Ријечку, Љешанску и Црмничку. Ова чињеница упућује на закључак да је Црна Гора одлуком Берлинског конгреса, поред тога што је проглашена државом, своје границе проширила на рачун осталих српских земаља, нарочито Херцеговине (Ердељановић, 1926/1978, стр. 456–457). Практично, границе Црне Горе, одређене Берлинским конгресом, потврдио је и политички режим бивше СФР Југославије, и на тај начин утврдио пут њеној данашњој „самосталности“.

Наводна етничка посебност Црногораца један је од аргумената којим неки спољни и унутрашњи политички субјекти покушавају оправдати природност генезе црногорске нације. Истина, црногорски етнос посједује одређене специфичности, али су оне локалног карактера и одраз географске средине, њених природних и друштвених чинилаца. У осталом, етнокултурне специфичности су обиљежје свих дијелова српског етничког простора и српских земаља (Беле Крајине, Лике, Далмације, Баније, Кордуна, Босне, Херцеговине, Славоније, Барање, Војводине, Шумадије, источне Србије, КиМ, Старе Србије, Македоније). Оне се јасно виде у језику, нарочито дијалекту, култури живљења, елементима духовне и материјалне културе, етнопсихичким особинама и сл.

Етничку специфичност Црногораца илуструје дефиниција: „Црногорци су увијек били окренути себи и рекло би се да су самозадовољно уживали у извјесном изолационизму...“ (Станојевић, 1975, стр. 4). Оваква изолованост дијелом је последица природне средине, нарочито рељефа. Изолованост је претпостављала јачу везу и са природном средином и већи степен очуваности архаичне културе.

Као што је то случај данас, и у средњовјековним приликама српски етнос је био раз-

geographer and ethnologist, studied in details the area of Serbian countries, especially Montenegro. Unlike the modern geographic area of Montenegro and its borders, he defined the ‘real’, i.e. Old Montenegro, which covered four counties – Katun, Rijeka, Ljesan, and Crmnik. That fact implies that the decision of the Berlin Congress not only gave Montenegro its independency but it also expanded the borders affecting other Serbian countries, especially Herzegovina (Ердељановић, 1926/1978, pp. 456-457). So practically, the borders of Montenegro set by the Berlin Congress were later confirmed within the political regime of SFR Yugoslavia, setting a path to its modern day ‘independency’.

The alleged ethnic specificity of Montenegrins is one of the arguments used by both foreign and local political subjects in order to justify the nature of genesis of the Montenegrin nation. Admittedly, the ethnos of Montenegrins does hold certain specificities, but their nature is local and expresses solely the geographic environment with its natural and social factors. Besides, ethno-cultural specificities are typical of all parts of Serbian ethnic space and countries (Bela Krajina, Lika, Baranja, Dalmatia, Banija, Kordun, Bosnia, Herzegovina, Slavonia, Baranja, Vojvodina, Sumadija, east Serbia, Kosovo and Metohia, Old Serbia, Macedonia). Those specificities can be clearly noticed in the language, especially the dialects, the culture of living, elements of spiritual and material heritage, ethno-psychological traits, etc.

The ethnic specificity of the Montenegrins is illustrated by the definition: “Montenegrins have always been self-absorbed and one may say they have always enjoyed some sort of isolation...” (Станојевић, 1975, pp. 4). This type of isolation is partly a consequence of the natural surrounding and the relief. Furthermore, the isolation led towards the stronger connection with the nature and preserved the archaic culture to a larger extent.

As it is nowadays, in the medieval times the Serbian ethnos was scattered into several

бијен на неколико засебних српских државица. Једна од њих била је Дукља. У бити, црногорска државност веже се за Дукљу, а касније Зету – прво српско краљевство.

Формирање националних држава у Европи почело је крајем XVIII вијека. У то вријеме, етничка припадност Црногораца српском национу била је неупитна. Почетком XIX вијека, у вријеме српске револуције, Црногорци на дјелу исказују своју националну припадност. „У устанак су биле укључене све српске земље и њихов циљ је био уједињење двије старе српске државе – Црне Горе и Србије, које је ометано интересима великих сила“ (Лековић, 2004, стр. 125). Дакле, неупитно је да су Црногорци и Срби један народ, као и то да су кроз историјски процес стварали и губили посебне државе, уједињавали се и формирали заједничку државу, поново је разграђивали и сл.

Кроз историјски развој, однос Црногораца и Срба у Херцеговини био је посебно близак. Овдје се у потпуности ради о јединственом народу. Црна Гора и Херцеговина су идентичне – једна земља, један народ, само вјештачки подијељен и предвојен. Црногорци и Херцеговци су, као Срби, најпреданији националном питању. У вријеме српске револуције, као крајњи циљ, имали су уједињење и ослобођење цијелог Српства (ibidem, стр. 126).

Приликом анексије Босне и Херцеговине Црногорци још једном доказују своју припадност српском национу. В. Илинчић (2009) анализира говор књаза Николе под називом „Живјела Србија“ (септембар 1908. године), у коме црногорски владар потресен анексијом Босне и Херцеговине, између осталог каже „...двје слободне земље Србинове не смију ни једнога дана силазити са куле мотриље, с које гледају Српство и стражаре над његовом судбином. Црна Гора и Србија су двије земље, али један народ, једна душа и једна снага“ (Илинчић, 2009, стр. 316). Да се не ради ни о каквој етничкој нити етнонационалној посебности Црногораца, већ о вјештачкој етногенези, упућује потез црногорског суверена Нико-

separate Serbian states. One of those was the state of Duklja, and the statehood of Montenegro is essentially connected with Duklja, and later on, with Zeta – the first Serbian kingdom.

In late 18th century, there was a major process of formation of national states Europe wide. In that time, the Montenegrin ethnos belonged to the Serbian nation beyond any doubt. In the early 19th century, at the time of Serbian revolution, the Montenegrins displayed their national choice in practice. “The revolution included all Serbian countries and the main goal was to unite two old Serbian countries – Serbia and Montenegro, but the process was suppressed by the interests of great political forces” (Лековић, 2004, pp. 125). Therefore, there is no doubt that the Serbs and Montenegrins are one people, who, throughout history, created and lost separate states, united and formed a common state, and then broke it up all over again.

During the course of history, the relations between the Serbs and Montenegrins were the closest in the region of Herzegovina and then we can speak of a same people whatsoever. Montenegro and Herzegovina are identical – one country, one people, only artificially divided. The Montenegrins and Herzegovinians are, like the Serbs, most dedicated to the national matter. During the Serbian revolution, they all had one common goal, which was to get freedom and unity for all Serbian people (ibidem, pp. 126).

As Bosnia and Herzegovina suffered annexation, the Montenegrins once again proved the affiliation to the Serbian ethnos. V. Ilinčić (2009) analyzed the speech given by king Nikola (*Long live Serbia- September 1908*) in which the ruler of Montenegro, affected by the annexation of Bosnia and Herzegovina, said... “the two free countries of the Serbs may not, even for a moment, leave the tower from which they observe all of the Serbian people and should keep guard of their destiny. Montenegro and Serbia are two countries but one people, one soul, and one power” (Илинчић, 2009, pp.316). The fact that the Montenegrin ruler, Nikola, declared the Montenegrin country a

ле, који 1910. године, црногорску државу проглашава краљевством. У образложењу одлуке црногорски парламент наводи да Црна Гора представља континуитет српске средњовјековне државе и државне мисли. Сем тога, Никола је након Првог свјетског рата тежио да своју династију Петровића наметне као владајућу у Краљевини СХС (Петрановић, 1988, стр. 37).

Православно српско становништво Црне Горе, кроз историју, било је под патронатом цетињске митрополије српске православне цркве. Почетком XX вијека црногорски званичници сматрају „цетињску митрополију једином светосавском епископском столицом која је без прекида сачувана, и као таква наследица Пећке патријаршије“ (ibidem, стр. 37).

Новоформирана „црногорска православна црква“ (2000. године), канонски непризната, производ је интереса неких политичких кругова који су Црну Гору (2006. године) издвојили из заједничке државе са Србијом, и успоставили формалну независност. У исто вријеме, она је механизам дневно-политичких потреба неких политичких кругова и појединаца у Црној Гори који предано раде на разбијању српског националног јединства и реализацији геополитичких, геостратешких и културолошких интереса католичанства и водећих земаља тзв. новог свјетског поретка, првенствено САД-а.

Подршка црногорској православној цркви од расколничке бугарске православне цркве, коју је канонска бугарска православна црква прогласила расколничком, на најбољи начин илуструје статус црногорске православне цркве у духовном животу православних народа. Уствари, тог статуса нема, и не може га бити, што упућује на закључак да се ради о њеној епизодној улози и пролазности.

Језик је главно обиљежје етноса и свих нација изведених по основу етничке индивидуалности. У Црној Гори говори се српским језиком и пише српским писмом. Српским језиком и писмом написана су нека од најзначајнијих дјела српске књижевности, као што

kingdom in 1910 indicates an artificial ethno-genesis and not an ethnic or ethno-national specificity of the Montenegrins. In an elaborate of their decision, the Montenegrin Parliament stated that Montenegro is a continuation of the Serbian medieval state and policy. Besides, after WW I, Nikola was trying to impose his dynasty (the Petrovićs) as the supreme one in the Kingdom of SCS (Петрановић, 1988, pp. 37).

The Orthodox population of Montenegro, throughout history, had been under the patronage of Metropolitan of Cetinje, of the Serbian Orthodox Church. In the early 20th century, the Montenegrin officials considered the “Metropolitan of Cetinje as the only Episcopal throne of St. Sava church that had been constant during the history and the heritage of the Pec Patriarchate” (ibidem, pp. 37).

The newly-formed ‘Montenegrin Orthodox Church’ (2000), which holds no canon recognition, is a product of interests of some political circles that separated Montenegro (2006) from the joint state with Serbia, thus giving it a formal independence. At the same time, it serves as a mechanism for daily political needs of some political groups and individuals in Montenegro, who are dedicated to breaking-up the Serbian national unity. These groups and individuals are also aiming at the realization of some geopolitical, geostrategic, and cultural interests of the Catholicism and the leader countries of so-called new world order (USA above all).

The best way to illustrate the status of the Montenegrin Orthodox Church among the spiritual life of Orthodox population is the support they get from the Bulgarian Orthodox Church, which was announced as sectarian by the canon Bulgarian Orthodox Church. Actually, its status does not exist and cannot be valid, which only indicates its temporary role.

The language is the major trait of an ethnos and all the nations derived on the basis of ethnic individuality. The language and alphabet used in Montenegro are Serbian. Moreover, some of the most influential works of Serbian literature

је „Горски вијенац“, дјело црногорског владара Петар II Петровића Његоша, написано 1847. године. Овим је видљиво да Његош у потпуности подржава и прихвата реформисани српски књижевни језик Вука Стефановића Караџића.

Зато, новопроглашени „црногорски језик“ у данашњој Црној Гори, обогаћен са неколико нових књижевних појмова (локализама) и новоформирано „црногорско писмо“, обогаћено са неколико графичких знакова (слова) ни у ком случају не представљају посебан језик нити посебно писмо. Они су сурогат српског језика и српског писма (ћирилице) и саставни дио политичког пројекта црногорске нације, изведене етногенезом Црногораца.

Процес вјештачке етногенезе Црногораца и формирања вјештачке нације довео је Црну Гору до међународног признања и формалне независности.

Етногенеза Бошњака

Етногенеза Бошњака везана је за вишевијевне историјске, геополитичке, цивилизацијске и конфесионалне процесе у простору Балканског полуострва, прије свега данашње Босне и Херцеговине. Ова етничка скупина (Бошњаци) доминантно је изведена из српског етноса. Статус нација добила су 1971. године у форми назива Муслимани, а након 1991. године у форми Бошњаци.

Неколико је кључних историјских процеса који су помогли вјештачко генерисање Бошњака. Први, уједно најзначајни, је исламизација Балканског полуострва, посебно Босне, након османлијских освајања.

Проблематиком исламизације сериозно се бавио познати историчар М. Васић. Он сматра да се, површно, под процесом исламизације подразумева прелазак хришћана у мухамеданску вјеру (у народу процес познат као турчење). Међутим, запажа да је ово далеко сложенији процес, јер се ислам у вријеме отоманског турске на овим просторима није јављао само као религија, већ и као држава и цивилизација. У ок-

were written in Serbian, including ‘Gorski vijenac’ written by the Montenegrin ruler, Petar II Petrović Njegoš (1847). That clearly indicates that Njegoš fully supported and accepted the reformed standard Serbian language of Vuk Stefanović Karadžić.

Hence, the newly-proclaimed *Montenegrin language* of modern Montenegro state – enriched with a few localisms and new graphemes – is, by no means, a special language or alphabet. These two are a surrogate of the Serbian language and alphabet (Cyrillic) being a part of the project of the Montenegrin nation, derived from the ethno-genesis of the Montenegrins.

The process of the artificial ethno-genesis of the Montenegrins and the formation of the artificial nation led Montenegro to the international recognition and formal independency.

Ethno-genesis of Bosnians

The ethno-genesis of Bosnians refers to the centuries of historic, geopolitical, civilization, and confessional processes at the Balkans, mostly those affecting Bosnia and Herzegovina. The ethnic groups of Bosnians are dominantly derived from the Serbian ethnos. They were given the status of a nation in 1971 as they were named *muslimani*, and then in 1991 under the name of Bosnians. The artificial generation of Bosnians was helped by several key historic processes. The first and most relevant is the islamization of the population of the Balkans (chiefly in Bosnia) upon the Turkish invasion.

The well-known historian, M. Vasić, dealt with the issue of islamisation in details. He believed that superficially the process of islamization referred to Christians who had adopted Islam (the folk term used is *turčenje*). Nevertheless, he implied that the process was far more complex because, during the Turkish reign in the Balkans, it indicated not only the religion but also the state and civilization.

виру српског етнонационалног простора процес исламизације се одвијао у фазама различитог интензитета, са различитим посљедицама. Узроци преласка хришћанског становништва на ислам били су бројни. Издвојићемо економске и законске повластице исламизованог становништва, а затим вјерско и правно дискриминисање хришћана. Дискриминација, пореске обавезе, нетолеранција и терор над хришћанима били су дио великог притиска, који је локално становништво требао привести новој религији (Васић, 2005, стр. 14–15). Настојало се приказати, а то и данас неки бошњачки интелектуалци покушавају, да је прелазак на ислам у великој мјери био добровољан. Међутим, томе су супростављене бројне историјске чињенице. У неким случајевима прелазак је био привидно добровољан, али иза њих је стајала незавидна економска ситуација хришћанске популације, али и страховити притисци. „Само преласком на ислам хришћанин је могао промијенити статус и услове живота...” (ibidem, стр. 16).

Најјачи интензитет исламизације био је у Босни (XVI вијек), за вријеме турског султана Селима I. Преласци на ислам, у неупоредиво мањем обиму, забиљежени су и у осталим српским земљама захваћеним турским колонијализмом. Присуство богумилске секте и немоћ цркве да се одупре утицају ислама у многоструку утицали на интензитет и трајање исламизације, практично све до краја колонијалног периода.

Посљедице исламизације у простору Бивше Југославије су бројне, посебно у простору БиХ, Црне Горе, Србије (Рашке области, Косова и Метохије), те Македоније. Видне су у свим сферама исламско-оријенталне културе, друштвеног живота, политичке праксе и сл.

Ј. Цвијић, становништво које се данас изјашњава у националном смислу као Бошњаци, назива мухамеданцима. Као посебан етнос издваја их само по религијској припадности. Сматра их припадницима „српске расе“, а њихово поријекло ни у једном тренутку не доводи у питање. Етничку посебност мухамеданаца (Бошњака) доводи у везу са религијом ислама, која се значајно инфилтрирала у свијест, начин живота, обичаје и навике исламизованог

Within the framework of Serbian ethno-national space, islamization took place in several phases with different consequences. There were numerous reasons for Christians to have adopted Islam. First, we should point out the economic and legal privileges that Islamic population enjoyed, and then there were the religious and legal consequences that the Christians suffered. Discrimination, taxes, intolerance, terror performed over the Christians were all a part of the great pressure that should have led towards the locals accepting the new religion, i.e. Islam (Васић, 2005, pp. 14-15). There have been certain attempts to show that the acceptance of Islam was purely voluntary. Nevertheless, many historic facts oppose those attempts. There were some cases of seemingly voluntary acceptance, but the background was the poor financial situation of Christian population accompanied by the horrifying pressure. “It was only the acceptance of Islam that could have helped a Christian change his status and life conditions...” (ibidem, pp. 16).

The islamization was most evident in Bosnia during the reign of Turkish sultan Salem I. There were also other examples of accepting Islam in other Serbian countries that suffered Turkish invasion, but to a smaller extent. The Bogumiles sect and the Church’s inability to resist Islam largely affected the intensity and duration of islamization, which practically was conducted until the end of the colonial period.

The consequences of islamization in former Yugoslavia are vast, especially in Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Serbia (Raska region, Kosovo and Metohia) and Macedonia. Nowadays, those are evident in every sphere of Islamic-oriental culture, social life, political practices, etc.

J. Cvijić, referred to the population, who nowadays declare as Bosnians, mohamedians. He only extracts them as a separate ethnos according to the religious affiliation. He thought of them as Serbian people members and did not even once question their origin. The ethnic

становништва.

Колико су чврсто мухамеданци били везани за религију, а не за етничко поријекло, најбоље се види по обиму миграција након Берлинског конгреса, кад напуштају Босне и Херцеговине и масовно одлазе у Малу Азију. У новој средини тешко сналазе, чиме се ипак доказује њихово стварно етничко поријекло и припадност (Џвијић, 1991в, стр. 167).

Долазак Аустроугарске монархије у простор Босне и Херцеговине и успостава режима Бењамина Калаја (1882–1903) изузетно су важни моменти у процесу вјештачке етногенезе Бошњака. Као добар познавалац историје српског народа, Калај проводи политику којом српско становништво Босне и Херцеговине, због бојазни од јачања српског националног покрета, жели одвојити од Србије, а муслиманско становништво БиХ (мухамеданце) од Турске. Ову замисао настоји остварити идејом о стварању „босанске нације“, за шта је нашао подршку у дијелу муслиманског становништва, тј. муслиманском племству, у којем види кључну улогу у стварању и вођењу нове нације (Бошњака).

За вријеме Калаја први пут се јавља теза о богумилском поријеклу муслиманских феудалаца (Краљачић, 2001, стр. 197). Свакако, теза о богумилском поријеклу босанских муслимана требало је да их „одвоји“ од етничког поријекла и подстакне на бржи процес стварања босанске нације.

На све начине Калај сузбија тезу о „Србима трију вјера“ у Босни и Херцеговини, која је у потпуности објективна и прихваћена (Карацић, Шафарик, Миклошић). Појава листа *Бошњак*, чији је оснивач, власник и идеолог Мехмед-бег Капетановић, означила је „дјеловање против национализације Муслимана у смислу прихватања српске, односно хрватске националне идеологије, о стварању расцјепа између Босне и Херцеговине, с једне стране, и Србије и Црне Горе, с друге стране, о популарисању мјера управе... (ibidem, стр. 225). Биљеже се и покушаји стварања „босанског језика“, али без успјеха. Управо на темељима „босанског језика“, лингвистичког сурогата српског језика, Бо-

specificity of Bosnians was connected to Islam exclusively, as it infiltrated the mind, way of life, customs, and tradition of Christians who had adopted Islam at first place.

The strong connection between the mohamedians and Islam (and not their ethnic roots) is clearly illustrated by the migrations upon the Berlin Congress, as they massively left Bosnia and Herzegovina and went to Middle East. They found it difficult to adapt to the new environment, which proved their true ethnic roots and affiliation (Џвијић, 1991в, pp. 167).

The arrival of Austro-Hungarian monarchy in Bosnia and Herzegovina and the regime of Benjamin Kalaj (1882-1903) are pertinent moments for the process of artificial ethno-genesis of Bosnians. As he was well familiar with the history of the Serbian people, his policy was to separate the Serbs from Serbia (for fear of the rise of Serbian national movement) and Bosnians from Turkey. He attempted to conduct his idea by creating a ‘Bosnian nation’, which was further supported by the Moslem population (chiefly their nobility) whom he had thought to have the key role in forming and leading the new nation (Bosnians).

During Kalaj’s regime, the thesis first appeared about the Bogumile origin of Bosnian Moslems (Краљачић, 2001, pp. 197). Certainly, that thesis should have ‘separated’ them from their ethnic background and supported the fast process of creating the Bosnian nation.

Kalaj strongly opposed the thesis on ‘three religion Serbs’ in Bosnia and Herzegovina, which was completely objective and accepted whatsoever (Karadžić, Šafarik, Miklošić). The *Bosnian* magazine, whose founder, owner and ideologist was Mehmed-beg Kapetanović, marked the “action against nationalization of Moslems with reference to accepting Serbian and Croatian national ideologies, causing a clash between Bosnia and Herzegovina on one side and Serbia and Montenegro on the other side, promoting the authorities, etc.” (ibidem,

шњаци данас покушавају формирати сопствени језик (бошњачки), како би ојачали „сопствено“ национално биће и допринијели изградњи унитарне државе на „бошњачким“ националним вриједностима.

Поред вјештачког језика, покушава се обновити средњовјековна босанска црква, а ради се на инкорпорирању „босанске науке“ и „државних школа“ (ibidem, стр. 230–272).

Да се ради о вјештачкој етногенези Бошњака, између осталог, свједоче и званични пописи становништва обављени у Босни и Херцеговини у периоду од Аустро-угарске окупације па све до 1991. године, и непостојаност Бошњака у смислу етничког опредјељења. Исламизовано становништво се, у пописима из 1879, 1885. и 1895. године, изјашњавало као мухамеданци (у смислу вјерске припадности).

Народност „Муслимани“ креирана је у социјалистичкој Југославији након Другог свјетског рата. Према попису сатновништва из 1948. године муслиманско становништво, претече данашњих Бошњака, изјашњавали су се као: Срби муслимани, Хрвати муслимани, Македонци муслимани или као неопредјељени. Већ, према попису из 1953. године, муслимани се најчешће изјашњавају као „Југословени неопредијељени“. Попис становништва бивше Југославије из 1961. године први пут уводи категорију Муслимани у етничком смислу, а попис из 1971. године категорију Муслимани у националном смислу. До распада бивше СФР Југославије, ова етногенетска скупина се изјашњава у националној категорији као „Муслимани“ (Мрђен, стр. 86–87).

Након ратних дешавања у простору бивше СФР Југославије (1990–1995), већина припадника претходно формиране нације (Муслимани), прије свега у простору Босне и Херцеговине, изјашњава се у новој националној одредници – Бошњаци. Разлози су веома једноставни и тичу се политичких интереса, како самих Бошњака тако и спољних политичких фактора који су пресудно допринијели успостави бошњачке нације и „независне“ државе Босне и Херцеговине.

pp. 225). There were also some unsuccessful attempts to create the Bosnian language. It is precisely on the grounds of that language (a surrogate of the Serbian language) that modern Bosnians are trying to form their own language so as to strengthen their own national being and promote a unitary state based on the ‘Bosnian’ national values.

Apart from the artificial language, there were attempt to regenerate the medieval Bosnian church and to incorporate ‘Bosnian science’ and ‘state schools’ (ibidem, pp. 230–272).

The official population census dating from the period of Austro-Hungarian reign up to 1991 and lack of ethnical option for Bosnians both prove that we are talking about the artificial ethno-genesis of Bosnians. The population who suffered islamization declared themselves as mohamedians (with reference to religious affiliation) in 1879, 1885, and 1895 censuses.

The Moslems gained national identity in socialist Yugoslavia after WW II. According to the 1948 census, the Moslem population (the predecessors of modern Bosnians) declared themselves as – Serbs Moslems, Croats Moslems, Macedonians Moslems, or undecided. But in the 1953 census, the Moslems mostly declared as ‘Yugoslavs undecided’. The ethnic category of Moslems was first introduced in the 1961 census, and in the 1971 census there was the category Moslems in terms of nationality. Up to the former SFR Yugoslavia break-up, this ethno-genetic group had declared themselves as ‘Moslems’ (Mрђен, pp. 86–87).

After the war in former SFRY (1990–1995), most members of previously formed nation (the Moslems) in Bosnia and Herzegovina declared themselves as members of the new nationality – Bosnians. The reasons are very simple and refer to political interests of both Bosnians and foreign political factors, who played the key role in forming the Bosnian nation and the ‘independent’ state of Bosnia and Herzegovina.

ЗАКЉУЧАК

Процес вјештачких етногенеза у простору бивше СФР Југославије, различитог трајања, изведених из окриља српског етноса и српског националног бића, био је основ стварању вјештачких нација: Македонаца, Црногораца и Бошњака. Процеси вјештачких етногенеза у оквирима српског историјског и етничког простора, у форми културне асимилације Срба, у многоме су допринијели и ширењу словеначког националног бића на простор Беле Крајине – српске етнокултурне области у саставу некадашње Војне Крајине, а хрватског на већи дио територије у њеним данашњим границама. Практично, у састав прве Југославије (Краљевине СХС) ушле су три нације, а из њене завршне форме (СФР Југославије) изишло је шест.

Различити политички и остали интереси, првенствено спољни, подстичући право народа (нације) на самоопредјељење, довели су до насилног распада бивше СФР Југославије, и до међународног признања шест бивших југословенских република, оптерећених бројним унутрашњим проблемима, али и међусобним односима, иницираним неријешеним питањима етничких мањина.

Насилни распад СФР Југославије показао је етнос и етнонацион (нацију) као политичко средство за остварење крупних геополитичких и осталих циљева Запада, усмјерених на успоставу новог свјетског поретка и униполарног свијета.

CONCLUSION

The process of artificial ethno-genesis in the area of former SFR Yugoslavia, derived from the Serbian ethnos and national being, was the basis for creation of new artificial nations – Macedonians, Montenegrins, and Bosnians. The processes of artificial ethno-genesis within the Serbian historic and ethnic space in the form of cultural assimilation of the Serbs have largely contributed the spread of Slovenian national identity in the area of Bela Krajina (the Serbian ethno-cultural region of former Military Border) and Croatian in most of its modern territory. Practically, the three nations made up the first Yugoslavia (Kingdom of SCS) and six nations came out of its final form (SFR Yugoslavia).

Different political and other interests (foreign ones above all) supported the right of a people to self-declaration and led towards the violent break-up of former SFRY. Admittedly, the result was the international recognition of six former Yugoslav republics that are burdened by many internal problems and complex mutual relations, which are initiated by unsolved issues of ethnic minorities.

The violent breakup of SFRY used the ethnos and nation as a political means to pursue huge geopolitical and other goals of the western countries, which are aiming at setting a new world order and unified world.

ЛИТЕРАТУРА/ BIBLIOGRAPHY

1. Цвијић, Ј. (1991а). Македонски Словени. Проматрања о етнологији Македоније. *Говори и чланци. Сабрана дела*. Београд: Српска академија наука и уметности
2. Цвијић, Ј. (1991б). Неколика проматрања о етнографији Македонских Словена. *Антропогеографски и етнографски списи. Сабрана дела*. Београд: Српска академија наука и уметности
3. Цвијић, Ј. (1991в). Анексија Босне и Херцеговине и српско питање. *Говори и чланци. Сабрана дела*. Београд: Српска академија наука и уметности
4. Дробњаковић, Б. (1960). *Етнологија народа Југославије – први део*. Београд: Научна књига

5. Екмечић, М. (2007). *Дуго кретање између клања и орања – Историја Срба у новом веку*. Београд: Завод за уџбенике
6. Ердељановић, Ј. (1926/1978). *Стара Црна Гора, етничка прошлост и формирање црногорских племена*. Београд: Слово љубве
7. Гавриловић, С. (1996). Унијаћење Срба у Хрватској, Славонији и Барањи. У Зборнику радова: *Српски народ ван граница данашње СР Југославије од краја XV века до 1914. године*. Београд
8. Гњато, Р., Гајић, М., Вујадиновић, С., Станојевић, М. (2011). Српска национална географија – теоријска утемељеност и могућа улога у рјешавању савремених геополитичких проблема у српским земљама. *Гласник, бр. 15*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске
9. Грчић, М. (2000). *Политичка географија*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду
10. Илић, Ј. (1993). Број и размјештај Срба на територији Авнојске Хрватске. *Срби у Хрватској, насељавање, број и територијални размјештај*. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду
11. Илинчић, В. (2009). Црна Гора и Херцеговина у анексионој кризи. У Зборнику: *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске
12. Костић, Л. (1990). *Спорне територије Срба и Хрвата*. Београд: АИЗ Досије
13. Краљачић, Т. (2001). *Калајев режим у Босни и Херцеговини (1882–1903)*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске
14. Лековић, Ж. (2004). Српска револуција и Стара Херцеговина. У Зборнику: *Српска револуција 1804–1815. и Босна и Херцеговина*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске
15. Мал, Ј. (1924). Ускочке сеобе и словенске покрајине – повест насеобина с културно-историјским приказом. *Српски етнографски зборник, књига XXX*, Прво одељење – Насеља и порекло становништва. Љубљана: Српска краљевска академија
16. Мрђен, С. (2002). Народност у пописима, промјенљива и нестална категорија. *Становништво 1–4*. Београд: Центар за демографска истраживања – Институт друштвених наука
17. Novak, V. (1948/1986). *Magnum Crimen – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb, Beograd: Nova knjiga
18. Перишич, Ј. (1997). Ускоци у словеначким земљама. У Зборнику радова: *Срби у Словенији*. Београд: Светска српска заједница
19. Петрановић, Б. (1988). *Историја Југославије 1918–1988, Краљевина Југославија 1914–1941*. Београд: Нолит
20. Радонић, Ј. (1950). *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX вијека*. Београд: Српска академија наука и уметности – Одељење друштвених наука.
21. Станојевић, Г. (1975). *Историја Црне Горе, од почетка XVI до краја XVIII вијека – књига трећа*. Титоград: Редакција за историју Црне Горе
22. Васић, М. (2005). *Исламизација на балканском полуострву*. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске
23. Васовић, М. (1991). *Говори и чланци. Сабрана дела*. Београд: Српска академија наука и уметности

РЕЛИГИЈСКО-ЦИВИЛИЗАЦИЈСКЕ ОДРЕДНИЦЕ ГЕОПРОСТОРА БИХ КАО ДЕТЕРМИНАНТА САВРЕМЕНИХ ПОЛИТИЧКО-ГЕОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА

Игор Зекановић¹

¹Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

Сажетак: Геопростор Босне и Херцеговине одликују карактеристична обиљежја, проистекла из сусрета и сукоба различитих религија и цивилизација. У том погледу, религијско-цивилизацијски фактор заузима посебно мјесто и значај, како у прошлости, тако и у савременим политичко-географским процесима. Религијска и културно-цивилизацијска различитост, често и анимозитети, на додирним тачкама, били су узрок ратним конфликтима крајем двадесетог вијека. Зато су савремене геополитичке одреднице Босне и Херцеговине резултат специфичних религијско-цивилизацијских интереса.

Кључне ријечи: религије, цивилизације, Босна и Херцеговина, Република Српска, политичко-географски процеси.

Original scientific paper

RELIGIOUS-CIVILIZATION FEATURES OF BIH GEO-SPACE AS A DETERMINANT OF MODERN POLITICAL-GEOGRAPHICAL PROCESSES

Igor Zekanović¹

¹Faculty of Sciences, University of Banja Luka, Republika Srpska

Abstract: Bosnia and Herzegovina geo-space is characterized by typical features that resulted from confrontations and clashes among various religions and civilizations. In this regard, the religious-civilization feature holds a special relevance in both past and modern political-geographical processes. The religious and cultural-civilization divergence and frequent animosity have caused war conflict in late 20th century. Therefore, the modern geopolitical features of Bosnia and Herzegovina are a result of specific religious-civilization interests.

Key words: religions, civilizations, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska, political-geographical processes

УВОД

Сложене религијско-цивилизацијске карактеристике Балкана су кроз историју биле разлог за непрекидне конфликте и непријатељство између етничких скупина. Босна и Херцеговина је дио балканског геопростора са најкомплекснијом етнодемографском и религијском структуром. У овом геопростору је најизраженије сучељавање различитих религијско-цивилизацијских и културних утицаја Истока

INTRODUCTION

The complex religious-civilization features of the Balkans have, throughout history, been a reason for constant conflicts and animosity among the ethnic groups. Bosnia and Herzegovina is a part of the Balkans geo-space having the most complex ethno-demographic and religious structure. What is typical of this geo-space are the clashes of different religious-civilization and cultural impacts coming from both

и Запада, који су вишеструко определијели политичко-географске процесе, геополитичке карактеристике и етничку композицију становништва. То је простор на којем се вијековима сусрећу, сукобљавају и прожимају културе, цивилизације и религије са свим својим dobrим и лошим особинама.

Јован Цвијић је био међу првим научницима, који је указао на значај и велики утицај културно-цивилизацијских и религијских кругова на политичко-географске процесе у БиХ. Он истиче у својим говорима и чланцима да је БиХ „по вредности народа, по његовом централном положају у етнографској маси српско-хрватског народа и по згодној мешавини православних и католика кључ српског проблема“ (Цвијић, 1991а, стр. 171) мислећи при томе на геополитичку будућност јужнословенске заједнице.

На овом простору сучељавају се три различита културно-цивилизацијска круга: православни или источнохришћански, католички или западнохришћански и исламски или турско-источњачки, што простору даје специфично етнокултурно и национално обиљежје. Истовремено, то је један од разлога да се у слободнијем говору БиХ означава као „тамни вилајет“, односно простор националне и вјерске нетолеранције, простор привидне вјерске и националне хармоније, увијек непредвидив (Терзић, 1995а).

Појаснићемо два кључна појма у раду: цивилизацију и религију.

Појам цивилизација је латинског поријекла, а проистиче од латинског израза *civilis* који се односи на особине грађанина као становника града. У најопштијем смислу, схвата се као нешто супротно варварству. У Просветиној енциклопедији „цивилизација је трећи и највиши ступањ досадашњег друштвеног развика“, тј. „срећен, уређен и уљуђен облик друштвеног и државног живота“ (Просвета, 1968, стр. 887). У Великом речнику страних речи и израза цивилизација се дефинише као „степен материјалног, културног и политичког развоја друштва у

east and west. These deeply affected the political-geographical processes, geopolitical characteristics, and ethnical composition of the population. This is a space in which different cultures, civilizations, and religions have been encountering and pervading for centuries along with the good and bad sides.

Jovan Cvijić was among the pioneers, who showed how important the impact of cultural-civilization and religious circles on the political-geographical processes in BiH was because of „a people’s worth, its central position in an ethnographic of Serb-Croatian people mass and the mixture of Orthodox and Catholic population that might be the key to the Serbian issue“ (Cvijić, 1991a, p. 171). Therefore, he referred to the geopolitical future of the South Slavic community.

This region is a spot of clash among three different cultural-civilization circles: Orthodox (East Christian), Catholic (West Christian), and Islamic (Eastern Turkish), which further specifies the ethno-cultural and national features of the area. At the same time, it is one of the reasons why colloquially BiH is referred to as a „dark vilayet“, i.e. a space of both national and religious intolerance, seeming religious and national harmony, and always unpredictable (Terzić, 1995a).

We shall elaborate on the two key terms that the paper is dealing with: civilization and religion.

The terms civilization originates from Latin word *civilis*, referring to citizens as the inhabitants of a city. In most general, it refers to something completely opposite from barbaric. The Prosveta Encyclopedia it is said that „civilization is the third and highest level of human development“, i.e. it is a „regulated, organized, and civilized form of both social and state life“ (Prosveta, 1968, p. 887). The Great dictionary of foreign words and expressions defines civilization as a „degree of material, cultural, and political development of a society throughout certain periods“ (Klajn, Šipka, 2006, p. 1438). Professor Jelena Guskova said that „sometimes the idea of civilization

појединим раздобљима“ (Клајн, Шипка, 2006, стр. 1438). Професорица Јелена Гускованаводи да „понекад се појам цивилизације доводи у везу с нивоом развоја појединих религија – на пример, европска цивилизација“ (Гускова, 1998, стр. 573). Према Самјуелу Хантингтону, цивилизација представља „највише културно груписање људи и најшири ниво културног идентитета који их разликује од других врста. Она је дефинисана заједничким објективним елементима, као што су језик, историја, религија, обичаји и институције, али и субјективном идентификацијом људи“ (Хантингтон, 1998, стр. 46).

Да је цивилизација комплексан појам указује професор Мирко Грчић наводећи да су то „сложени друштвено-географски системи који повезују у једну целину све сфере реалности, као што су географски услови и ресурси, социјална хијерархија, колективни менталитет, економске потребе, демографска кретања“ (Грчић, 2009, стр. 8).

За појам религија, професор Грчић истиче да „најкраће можемо рећи да је религија вера у надприродно“ (Грчић, 2011, стр. 13). Велика је и незаобилазна њена улога у етничкој и цивилизацијској самодетерминацији. Функције религије су вишеструке: формирање погледа на свијет, компензаторска функција, комуникативна, регулативна, интегративна, културна. Религије могу бити наднационалне и трансграничне, а неке религије као што је случај у БиХ, иако нису националне, утицале су на етногенезу и етничке сукобе. Супротан примјер су Нијемци, гдје религија не угрожава јединство и цјеловитост државе (Грчић, 2000).

is connected with the level of development of certain religions – for instance, European civilization“ (Guskova, 1998, p. 573). According to Samuel Huntington, civilization is „a most massive cultural grouping of people and widest range of a cultural identity that differs humans from other species. It is determined by joint objective elements such as the language, history, religion, customs, and institutions, but also by the subjective identification of people“ (Huntington, 1998, p. 46).

Professor Mirko Grčić said that civilization is complex notion saying that „it is the complex social-geographic systems that bring together and combine all spheres of reality, such as geographic conditions and resources, social hierarchy, collective mentality, economic needs, and demographic migrations “ (Grčić, 2009, p. 8).

When it comes to the terms of religion, professor Grčić said that „in most brief it is belief in supernatural“ (Grčić, 2011, p. 13). Its role in ethnic and civilization self-determination is inevitable. Functions of religion are multiple: formation of life perception, compensational function, communicative, regulative, integrative, and cultural. Religions can be sub-national and trans-boundary, and some, such as was the case in BiH, are not national but may affect and did affect the ethno-genesis and ethnical conflicts. The Germans are a completely opposite instance because their religion does not jeopardize the unity and integrity of the state (Grčić, 2000).

ИСТОРИЈСКО-ГЕОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈА И РЕЛИГИЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Религијска припадност одређује карактер, историју и политичко-географску судбину неког народа. То је нарочито изражено код народа у Босни и Херцеговини.

HISTORIC-GEOGRAPHIC FEATURES OF CIVILIZATIONS AND RELIGIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Religious affiliation determines the character, history, and political-geographic destiny of a people. This is strongly manifested with the peoples of Bosnia and Herzegovina.

Један од узрока разних шпекулисања око религијско-цивилизацијске припадности јесте тај што је Босна и Херцеговина на вјековној цивилизацијској граници, источној и западној (395. год.) и што је Босна на вјековној религијској раскрсници православља, католичанства (1054. год.) и ислама од друге половине 15. вијека. Због тога је постојало политичко и геополитичко двоумљење да ли је на Истоку или на Западу.

Присуство три велике религије у Босни имало је велики утицај у каснијем политизовању становништва, тј. којој конфесионалној структури припадају. У прошлости још веће заблуде ствара постојање „цркве босанске“ око које и данас постоје опречна мишљења.

Историјски извори нам недвосмислено кажу да хришћанство на тлу Босне и Херцеговине има веома дугу традицију. Епископија на овим просторима је постојала још у касноантичком периоду и имала је континуитет све до славенских освајања. Исто тако, у римској цркви се знало за јурисдикцију над простором Босне, односно над подручјем *regnum Servillie* у чији је састав улазила и Босна.

На основу историјских извора је утврђено да су у Босни постојали бројни хришћани православне вјере, које од XIII вијека не можемо одвојити од снажног утицаја Српске православне цркве и угледа светог Саве (Петровић, 1995).

Доминантне конфесионалне структуре у Босни тога времена није било. То поткрепљује и тврдња да су босански владари често, из политичких разлога, прелазили из једне у другу цркву, тј. са православља у католичанство и обратно.

Православна Византија је оставила дубоке трагове у Босни, као и чињеница да је слабљењем византијског утицаја нагло појачан утицај римокатоличке цркве. Сукоб ове двије цркве око превласти у Босни и Херцеговини, у великој мјери је утицао на формирање различитих ставова о становништву средњовјековне Босне као

One of the reasons why religious-civilization affiliation in BiH has been speculated is that the state lies on the centuries old civilization borderline between the East and West (since 395) and on the crossroad between the Orthodox and Catholic Christianity (since 1054) and has been confronting Islam since late 15th century. Due to this, there have been questions whether BiH belongs to the East or West.

The presence of the three great religions has largely affected the political affiliations of the population, and confessional affiliations whatsoever. Throughout history, even more confusion had been caused because of the so-called „Bosnian church“ and there are opposed beliefs even nowadays.

Surely, historic sources tell us that Christianity has had a long tradition in BiH. The episcopate seat was present even in the late antique period and had the continuity up until the Slavic invasion. Furthermore, Roman church had the jurisdiction over the Bosnian area, known back then as *regnum Servillie*, the part of which it was.

Based on the historic sources, Bosnia had had numerous Orthodox Christians, who have, ever since 13th century, been under a strong impact of the Serbian Orthodox church and St Sava order (Petrović, 1995).

At the time, there was no predominant confessional structure in Bosnia and Herzegovina. This is further supported by the fact that Bosnian rulers often switched churches, usually due to political reasons (Catholicism to Orthodoxy and vice versa).

The orthodox Byzantium left deep traces in Bosnia but the fact is that upon the poorer influence of Byzantium, Roman Church came into force. The clash of the two churches over Bosnia and Herzegovina largely affected different ideas on medieval Bosnia and its population as members of „Bosnian church“. Naturally, we cannot negate presence of any of the three religions in the geo-space of medieval Bosnia, including the „Bosnian church“ whose work had poor spiritual

и његовој припадности „цркви босанској“. Наравно да не можемо негирати било које присуство религија у геопростору средњевјековне Босне, па тако ни „цркве босанске“ чији је рад највише био везан за државну управу и уређење Босне, те је имала веома слабо упориште у духовном животу. Да је „црква босанска“ била црквена организација, надживјела би пад Босне и долазак ислама на ове просторе, исто као православље и католичанство.

Када је турска војска на челу са султаном Мехмедом II освојила Босну 1463. године на овим просторима се почињу ширити утицаји исламске културе и традиције. Настали историјски, политички и етнички процеси заувјек ће измјенити етничку слику. Утицаји исламске културе и религије брзо су се ширили, захваљујући, процесу исламизације словенског становништва. Овај процес је био најизраженији до средине XVI вијека и обухватао је првенствено више друштвене слојеве, који су прихватањем ислама уживали разне пореске и друге олакшице. Нижи друштвени слојеви су то чинили како би побољшали свој социјално-економски статус, или да би спасили живот.

Један од највећих разлога преласка на ислам и повећања броја исламске популације био је „данак у крви“, који је укинут тек 1676. године. „Хришћани Балканског полуострва морали су да плаћају данак у крви, као и друге намете. Сваке су четврте године султанови изасланици обилазили балканска села и узимали петину хришћанске деце од 6-9 година, пажљиво бирајући најразвијенију. Ова деца су сматрана као султаново робље; исламизирана су и потпуно одвојена од родитеља и саплеменика“ (Цвијић, 1991б, стр. 143). Осим данка у крви, на бројно стање популације у Босни и Херцеговини утицали су бројни фактори као што су: досељавања и исељавања, велики зулуми, разна насиља, епидемије, устанци, ...

У првој половини XVI вијека, тачније у периоду 1520-1530. како биљеже турски дефтери, у Босни има 19.619 хришћанских и

background but rather political and state affair-wise. If „Bosnian church“ indeed had been a religious organization, it would have survived the Islamic invasion as did both Orthodoxy and Catholicism.

As the Turkish army governed by sultan Mehmed 2nd concurred Bosnia in 1463, the region was hit by impact of Islamic culture and tradition. The new historical, political, and ethnical processes forever altered the ethnical structure. The spread of Islamic tradition and culture impact was furious due to islamization of Slavic population. That process reached its peak in 16th century and mostly encompassed higher social ranks who accepted the Islam because of tax and other benefits, or to save their lives. .

One of the strongest reasons of accepting Islam was the so-called „bloody tribute“, which was abolished only in 1676. „The Christians at the Balkans peninsula had to pay the bloody tribute and other impositions. Every four years sultans delegates raided villages in the Balkans in order to take away a fifth of Christian children aged 6-9, carefully choosing only the healthy ones. Those children were made sultan's slaves, converted into Islam, and fully separated from family and countrymen “ (Cvijić, 1991б, p. 143). Apart from the bloody tribute, the number of BiH population was affected by other factors such as migrations, violence, epidemics, mutinies, etc.

In first half of 16th century, more precisely between 1520-1530, according to Turkish historians, Bosnia had 19,619 Christian and 16,935 Moslem households. „In Herzegovina, there were 9,588 Christian and 7,070 Moslem households, and in Zvornik county there were 13,112 Christian and 2,654 Moslem households“ (Njegovan, Kicosev, 1998, p. 126).

We know little about the population number from late 16th to early 19th centuries. The number of religious and ethnical communities has often been manipulated. Starting with 19th century, we can more

16.935 муслиманских кућа. „У Херцеговини 9.588 хришћанских и 7.070 муслиманских те у Зворничком сандаку 13.112 хришћанских и 2.654 муслиманских кућа“ (Његован, Кицошев, 1998, стр. 126).

О бројном стању популације у периоду од друге половине XVI па све до почетка XIX вијека мало се зна, или су подаци и мишљења непоуздана. Са бројним стањем религијских и етничких заједница често се манипулисало. Од XIX вијека можемо прецизније пратити популационе односе, као и области у којима преовлађује једна од три највеће етничке заједнице. Турско 400-годишње присуство у Босни и Херцеговини оставило је неизбрисиве трагове. Измијењена је религијска структура становништва, а тиме и етничка. Геопростор је са религијско-цивилизацијског аспекта постао сложенији.

Одлукама са Берлинског конгреса 1878. године започиње четрдесетогодишњи период аустроугарске владавине (1878-1918) у Босни и Херцеговини које карактерише даља трансформација етничке композиције становништва. Већ 1879. године аустроугарска власт ће извршити први од четири пописа становништва, који ће потврдити раније често непоуздане податке о религијској структури и кретању броја становника. (Спасовски, Живковић, Степић, 1992).

precisely determine the population ratios and the areas where one of the three ethnical communities prevailed. The 400-year-old Turkish presence in Bosnia and Herzegovina left deep marks. The altered religious and ethnical structure of the population, made the geo-space more complex from the religious-civilization point of view.

The 1878 Berlin Congress started the 40-year-long Austro-Hungarian reign (1878-1918) in Bosnia and Herzegovina and it was characterized by deeper transformation of the ethnical population composition. It was in 1879 that the Austro-Hungarian government conducted the first population census (out of four total), and it confirmed the previous unreliable data on the religious structure and migrations of BiH population (Spasovski, Živković, Stepić, 1992).

Таб. 1. Преглед становништва БиХ по религијској припадности од 1879. до 1910. године
Tab. 1. Summary of BiH population according to their religious affiliation from 1879 to 1910

Year of census	Total population	Orthodox population		Moslem population		Catholic population		Other population	
Година пописа	Укупно становништва	Православно становништво		Муслиманско становништво		Католичко становништво		Остало становништво	
		Број/Number	%	Број/Number	%	Број/Number	%	Број	%
1879.	1.158.440	496.761	42,88	448.613	38,73	209.391	18,08	3.675	0,31
1885.	1.336.091	571.250	42,76	492.710	38,88	265.788	19,89	6.343	0,47
1895.	1.568.092	673.246	42,93	548.632	34,99	334.142	21,31	12.072	0,77
1910.	1.898.044	825.418	43,49	612.137	32,25	434.061	22,87	26.428	1,39

(Извори: *Statistika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, C i Kr. Vladina tiskarna, Sarajevo, 1880. god, стр. 4, Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885, Земаљска штампарија, Сарајево, 1886. стр. 363, Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895, Земаљска штампарија, Сарајево, 1896. стр. LVII-LIX, Терзић, 1995б, стр. 410)*

(Sources: *Štastika mjesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, C i Kr. Vladina tiskarna, Sarajevo, 1880. p. 4, Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885, Земаљска штампарија, Сарајево, 1886. p. 363, Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895, Земаљска штампарија, Сарајево, 1896. p. LVII-LIX, Терзић, 1995б, p. 410)*

Босну и Херцеговину у периоду 1879-1910 карактерише константно повећање броја становника. Религијска структура је изгледала на сљедећи начин: православно становништво је било водеће у укупним популационим потенцијалима, затим слиједи муслиманско, и католичко на трећем мјесту.

Послије Првог свјетског рата и слома Аустро-угарске монархије, геопростор Босне и Херцеговине улази у састав Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Уједињење је проглашено 01. децембра 1918. године, а новостворена држава је добила име Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца. Од 1920. године, држава мијења назив у Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, а обухватала је површину од 247.542 km² (Војиновић, 1999).

У периоду између два свјетска рата, етнички састав становништва био је условљен ратним дешавањима у периоду 1914-1918. године. Такође, на етнодемографску структуру утицала су и бројна миграциона кретања, тј. колонизације.

„Први попис између два свјетска рата је обављен 1921. године. На основу података из овог пописа, на геопростору Босне и Херцеговине је било 1.890.440 становника. Православног становништва је било 829.360 лица, или 43,87%; муслимана 588.173 лица, или 31,11%; римо-католика 444.309 лица, или 23,50%. Послије десет година, обављен је сљедећи попис. Према подацима пописа из 1931. године, Босна и Херцеговина је имала 2.323.555 становника, од чега: православних 1.028.139 лица (44,25%); муслимана 718.079 лица (30,90%) и католика 547.949 лица (23,58%)“ (Зекановић, 2011, стр. 32-33).

During the 1879-1910 period, Bosnia and Herzegovina was characterized by constant population growth. The religious structure was as follows: Orthodox population was largest, and then there were Moslems at second and Catholics at third place.

After the WW I and Austro-Hungarian crash, BiH geo-space became part of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenians. The unification was declared on December 1, 1918, and the newly-formed state was named Monarchy of Serbs, Croats, and Slovenians. In 1920 the state changed name into Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenians and it encompassed the surface of 247,542 km² (Vojinović, 1999).

In the period between two world wars, the ethnic composition of the population was determined by the 1914-1918 war situation. Furthermore, the ethno-demographic structure was affected by many migrations, i.e. colonization.

„The first census between the two wars was conducted in 1921. Based on that census, BiH geo-space covered the number of 1,890,440 people. Orthodox population numbered 829,360 or 43,87%; Muslims were 588,173 or 31,11%; Roman Catholics were 444,309 or 23,50%. Ten years later, a new census was conducted. According to 1931 census, BiH had the population of 2,323,555 out of which number 1,028,139 were Orthodox (44,25%); 718,079 were Muslims (30,90%) and 547,949 were Catholics (23,58%)“ (Zekanović, 2011, p. 32-33).

Таб. 2. Становништво Босне и Херцеговине по вјероисповијести 1921. године

Tab. 2. BiH population according to religious affiliation in 1921

	Право- славних	Римо- католици	Грко- католици	Еван- гелисти	Мусли- мани	Изра- елићани	Остали	Без конфесије	Укупно у БиХ
	Orthodox	Roman- Catholics	Greek- Catholics	Evangelists	Muslims	Israelis	Others	No confession	BiH total
	829.360	444.309	9.308	6.627	588.173	12.031	538	94	1.890.440
%	43,87	23,50	0,49	0,35	31,11	0,64	0,03	0,01	100,00

(Извор: Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. год. Краљевина Југославија - Општа државна статистика, Сарајево, 1932.)

(Source: Definite results of January 31, 1921 census, Kingdom of Yugoslavia – General State Statistics, Sarajevo, 1932)

Таб. 3. Становништво Босне и Херцеговине по вјероисповијести 1931. године

Tab. 3. BiH population according to religious affiliation in 1931

Православни	Католици	Муслимани	Јевреји	Остали	Укупно
Orthodox	Catholics	Muslims	Jews	Others	Total
1.028.139	547.949	718.079	11.267	18.121	2.323.555
44,25	23,58	30,90	0,49	0,78	100,00

(Извор: Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Kraljevina Jugoslavija – Opšta državna statistika, Beograd, 1938. god.)

(Source: Definite results of March 31, 1931 census, book 2, Population and religious affiliation, Kingdom of Yugoslavia – General State Statistics, Belgrade, 1938)

Након капитулације Краљевине Југославије 17.04.1941. и стварањем монструозне фашистичке Независне Државе Хрватске 10.04.1941. године, српско становништво западно од ријеке Дрине се нашло у овој творевини. Од тада па све до краја рата, на геопростору Босне и Херцеговине усташе су вршиле стравичан злочин геноцида над српским становништвом, а с обзиром на интензитет борби у народноослободилачком рату, од свих југословенских територија овај простор је био главно поприште грађанског рата 1941-1945. Сматра се да је на Босну и Херцеговину отпадало око 40% од укупних жртава на простору Југославије.

Геноцид и свеукупно страдање српског народа у Другом свјетском рату, дјеловали су на смањење демографских потенцијала. “На 1.014 стратишта – масовних губилишта, идентификовано је на стотине хиљада жртава, а неутврђено је још 367.107“ (Стојановић, 1995, стр. 24). Из Босне и Херцеговине протјерано је око 140.000 Срба. Мали дио избјеглог становништва се вратио у ратом опустошена пребивалишта, што је, уз већ поменуте огромне ратне губитке, било неповољно и поражавајуће за демографски развој.

Популациони губици доћи ће до пуног изражаја већ шездесетих година прошлог вијека када српска популација у Босни и Херцеговини престаје да буде већинска у укупној популацији, већ то постаје муслиманско – бошњачко становништво.

Посљедице које је оставио Други свјетски рат на демографски и свеукупни

As the Kingdom of Yugoslavia suffered the capitulation on April 17, 1941 and the monstrous fascist Independent State of Croatia was formed on April 10, 1941, the Serbian population on this side of the Drina river found themselves as citizens of that country. Up until the war ended, the geo-space of Bosnia and Herzegovina suffered horrific genocide by the ustase soldiers over the Serbian population. Taking into account the intensity of battles in WW II, out of all Yugoslav territory, this area suffered also civil war battles in the 1941-1945 period. It is believed that BiH gave 40% of total victims in Yugoslavia at the time.

Genocide, along with the total deaths of Serbian population in WW II caused the decrease of demographic potentials. “The 1,014 battlefields – hundreds of thousands of victims, and 36,107 have not yet been identified“ (Stojanović, 1995, p. 24). 140,000 Serbs were banished from Bosnia and Herzegovina. A small number of the refugees returned to the devastated villages, which also affected the demographic development.

Losses of population reached its climax in 1960s as Serbian population in Bosnia and Herzegovina was no longer prevalent, and was overtaken by Muslim population.

WW II affected both demographic and total development with reference to population growth, natural recovery, spatial distribution, and ethnical homogeneity of the population. The total war damage, poor conditions for biological reproduction, strong internal migrations, large refugee channels, inter-regional migrations, and devastated

развој огледају се у промјенама у бројном расту, природном обнављању, просторном размјештају и етничкој хомогенизацији популације. Свеукупна ратна страдања, неповољни услови за биолошку репродукцију, снажне унутрашње миграције, јаке избјегличке струје, међурегионална пресељавања, те разорена привреда, насеља и комуникације имали су одлучујући утицај на демографски развој геопростора од друге половине 20. вијека.

Одлукама са II засједања АВНОЈ-а, новембра 1943. године у Јајцу и завршетком Другог свјетског рата и проглашењем Федеративне Народне Републике Југославије (Декларацијом 29.11.1945.), успостављена је административно-политичка јединица Босна и Херцеговина као једна од шест република ФНР Југославије, односно Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

У периоду од 1945. до 1991. године у Босни и Херцеговини је обављено шест пописа становништва (1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991).

commerce, settlements, and communications, all largely distressed the demographic growth of the geo-space from second half of 20th century.

The second AVNOJ assembly in the town of Jajce in November 1943 and the end of WW II and formation of Federative People's Republic of Yugoslavia (Declaration from November 29, 1945) set the administrative-political unit of Bosnia and Herzegovina as one of the six republics of FPR Yugoslavia (i.e. Socialist Federative Republic of Yugoslavia).

During the 1945-1991 period, there were six censuses in Bosnia and Herzegovina (1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991).

Таб. 4. Национална структура становништва Босне и Херцеговине од 1948. до 1991. године
Tab. 4. National structure of BiH population from 1948 to 1991

Година пописа	Укупно 100%	Срби	%	Хрвати	%	Муслимани	%	Остали	%
Year of census	Total 100%	Serbs	%	Croats	%	Muslims	%	Others	%
1948.	2.565.277	1.136.116	44,3	614.123	23,9	788.403	30,7	26.635	1,1
1953.	2.847.790	1.264.372	44,4	654.229	23,0	891.800 (591.800)*	31,3 25,6	37.389 (337.389)	1,3 7,0
1961.	3.277.948	1.406.057	42,9	711.665	21,7	842.248	25,7	317.975	9,7
1971.	3.746.111	1.393.148	37,2	772.491	20,6	1.482.430	39,6	98.042	2,6
1981.	4.124.256	1.320.738	32,0	758.140	18,4	1.630.033	39,5	415.345	10,1
1991.	4.377.033	1.366.104	31,2	760.852	17,4	1.902.956	43,5	347.121	7,9

(Извори: Спасовски, Живковић, Степић, 1992, стр. 46-47, Федерални завод за статистику)

* У резултатима пописа 1953. године, Муслимани су исказивани као „Југословени неопредијељени“.

(Sources: Спасовски, Живковић, Степић, 1992, р. 46-47, Федерални завод за статистику)

* In 1953 census, Muslims declared as „Yugoslavs neuter“.

На основу резултата пописа из 1948. године, Босна и Херцеговина је имала 2.565.277 становника, од чега Срба 1.136.116, муслимана 788.403 и Хрвата 614.123. На

Based on the first census data from 1948, Bosnia and Herzegovina had 2,565,277 people, 1,136,116 out of which were Serbs, 788,403 were Muslims, and 614,123 were Croats.

основу података о националној припадности евидентно је да су и поред ратних губитака Срби представљали најбројнију етничку групу, са 44,3% учешћа у укупној популацији. Према попису 1991. године Срба је било 1.366.104, или 31,2% укупне популације.

Од 1971. године Муслимани чине већинско становништво са 1.482.430, или 39,6% укупне популације, а пописом 1991. године 43,5% од укупног становништва. Хрвати су према бројности били трећи народ и његов удио у укупном становништву је константно опадао: од 23,9% у 1948. до 17,3% у 1991. години.

РЕЛИГИЈСКО-ЦИВИЛИЗАЦИЈСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Босна и Херцеговина је кроз историју била мјесто сукоба, спајања и прожимања различитих цивилизација, култура, религија, које су, свака на свој начин, остављале неизбрисиве трагове.

На формирање етничког и религијског мозаика највише су утицала четири историјска догађаја. Први је да су славенски народи Балканског полуострва до краја 9. вијека примили хришћанство. Други је раскол хришћанске цркве 1054. године, трећи, да почетком 14. вијека на Балканско полуострво продире Османлијско царство доносећи са собом нову религију – ислам. Као четврти, посебан политичко-географски печат религијско-цивилизацијским процесима на Балкану и Босни и Херцеговини, дало је „источно питање“. „За време турског војно-политичког слабљења (1683-1912) на Балкану је отворено тзв. Источно питање, тј. отпочела је борба више ванбалканских држава за „наследника“ Турске у том делу Европе. Правци утицаја тих ванбалканских сила на унутарбалканске односе обликовали су *геополитички крст* на Балканском полуострву са крацима СЗ-ЈИ и СИ-ЈЗ. Са северозапада су дејствовале Немачка и

Based on the data on national affiliation, it is evident that despite the war losses Serbs were the majority ethnic group with 44,3% of total population. According to the last census, Serbs were 1,366,104 or 31,2% of total population.

Starting with 1971, Muslims were the majority group with 1,482,430 or 39,6% of total population, and according to 1991 census they were 43,5% of total population number. The population of Croats were third and took part in the total number with 23,9% in 1948, i.e. 17,3% in 1991.

RELIGIOUS-CIVILIZATION DETERMINANTS OF BIH GEO-SPACE AS A DETERMINANT OF MODERN POLITICAL- GEOGRAPHIC PROCESSES

Throughout history, Bosnia and Herzegovina has been a site of many conflicts, merges, and interferences of different civilization, cultures, and religions, and each of those left untraceable marks in their own manner.

The formation of ethnical and religious mosaic was most influenced by the four historic events. The first was acceptance of Christianity by the Slavic population in the Balkans in late 9th century. The second was the schism of Christian church in 1054. The third one was in early 14th century as Turkish Empire invaded the Balkans peninsula and brought a new religion – Islam. The ‘Eastern matter’ was the fourth, very special political-geographical event that marked the religious-civilization processes in both the Balkans and Bosnia and Herzegovina. „As the Turkish military-political reign weakened, the so-called ‘Eastern matter’ appeared, i.e. a fight started among many non-Balkan countries in order to take over the role of Turkish Empire in that part of Europe. The impact of those non-Balkan forces shaped the *geo-political cross* ranging from NW-SE and NE-SW. From north and west there were Germany and Austria, from north and east there were Russia and Hungary, from south and east there was Turkey, and from

Аустрија, са североистока Русија и Мађарска, са југоистока Турска и са југозапада Ватикан, Млетачка република и Италија. Са јужне, средоземне стране дејствовале су поморске силе – Велика Британија и Француска, а касније, у 20. веку и Сједињене Америчке Државе“ (Илић, 1997, стр. 413).

У сложеним историјским и геополитичким околностима у геопростору Босне и Херцеговине се прожимају три религије, три народа - њихови језици и писма, обичаји и традиције, које још увијек остављају неизбрисиве трагове, како у духовној и културној, тако и у историјској и политичко-географској димензији овог простора.

Све до краја 20. вијека прецизна линија цивилизацијске и религијске подјеле није постојала, нити је имала своје природне границе и политичко-територијални идентитет. Овакво стање је за посљедицу имало сурове историјске процесе. „На западу и сјеверозападу је етно-контактна зона Срба и Хрвата која је током историје добила карактер узавреле међе две цивилизације – источно-православне и западно-католичке“ (Степић, 2004, стр. 230). На религијским основама су почели највећи конфликти и истребљења становништва овог геопростора. Дакле, конфликти и војни походи имали су религијску позадину, као и посљедњи ратови у геопростору бивше СФР Југославије. Религијско-цивилизацијске одреднице грађанског и етничко-вјерског рата у БиХ утицале на националну консолидацију и дефинитивно заокружиле етничку прекомпозицију геопростора.

Такође, религијско-цивилизацијска одреднице дјеловале су двојако када су савремени политичко-географски процеси у питању; интегративно када је у питању етничка хомогенизација и консолидација; и дезинтегративно када је у питању концепт мултиетничности. Религијски фактор представљао је пресудну улогу у формирању националних идентитета и у покушају дефинисања њихових геополитичких интереса.

south and west there were Vatican, Venice, and Italy. From the Mediterranean there were maritime forces of United Kingdom and France, and later, in 20th century, the USA“ (Ilić, 1997, p. 413).

There are three religions, along with their languages, customs, and traditions, under the complex historic and geo-political circumstances in Bosnia and Herzegovina. These are still leaving undisputable traces on spiritual, cultural, historical, and political-geographical dimension of the region.

Up until the end of 20th century, there was no precise line between the civilization and religious division nor was there any natural boundary and political-territorial identity. The direct consequence of that were cruel historical processes. „In the west and north-west there is an ethnical contact zone between the Serbian and Croatian population, and throughout history it attained a character of turmoil between the two civilizations – Eastern Orthodox and Western Catholic. The new millennium confrontations in the west Balkans tend to have vast character of a fight for not only the nation but also for the territory and the positions of the whole cultural-civilization circle a people belongs to“ (Stepić, 2004, p. 230-231). The largest conflicts and population extinction in this geo-space started on the basis of religious grounds. Therefore, conflicts and military quests were based upon religious background as well as the recent wars in former SFR Yugoslavia geo-space. The religious-civilization features of this civil and ethnical-religious war affected the national consolidation and definitely finished the ethnical re-composition of the Bosnia and Herzegovina geo-space.

In addition, when it comes to modern political-geographical processes, the religious-civilization determinants were two-sided; integrative when it comes to ethnical homogenization and consolidation, and disintegrative when it is about the concept of multi-ethnicity. The religious factor still had the key role in the formation of national identities and an attempt to define their geo-political interests.

Национални мозаик је толико сложен, да оба ентитета имају своје сународнике и „браћу“ на територијама сусједних политичко-територијалних заједница. Због тога се јављају различити облици националне политике и програма, сепаратизми и иредентизми (Степић, 2001). Ако Балкан има репутацију „бурета барута“, онда је геопростор Босне и Херцеговине његово језгро и најнеуралгичнија тачка, гдје су појмови балканизација и босански етнички национализам доживјели своју пуну афирмацију.

Ако анализирамо „Дејтонску“ БиХ као политичко-географски систем, њено конституисање као сложене државе и дефинисање њених политичко-територијалних јединица, био је комплексан проблем, заснован првенствено на етничкој и религијско-цивилизацијској хетерогеношћу простора.

Због хетерогености простора, те прожимања и испрелитања три религијско цивилизацијска круга, код ентитетског разграничења било је изузетно тешко имплементирати што више принципа разграничења, почевши од природно-географских, етничких, историјских, функционално-економских и других.

Зато, Босна и Херцеговина нема дефинисан облик државног уређења, по чему је јединствена државна заједница у свијету. Њено уређење има религијско цивилизацијске премисе, а заснива се на формули 1+2+3, прецизније: једна држава, два ентитета и три конститутивна народа и религије.

Трочлано предсједништво представља три религије и три нације. Ентитети нису дефинисани као државне цјелине, али имају особине политичко географских јединица условљене религијско-цивилизацијским одредницама.

Као један од два ентитета, Република Српска, са религијско-цивилизацијског аспекта, представља практично српски – православни ентитет, а што ће доказати и будући попис становништва. Федерација

The national mosaic is so complex that both entities have their countrymen and kin in the territory of neighboring political-territorial communities. Therefore, there are different forms of national policies and programs, separatism and irredentism (Stepić, 2001). If the Balkans have the reputation of a *powder barrel*, then the BiH geo-space is its core and most neuralgic spot at which the balkanization and Bosnian ethnical nationalism reached their full affirmation.

If we try to analyze *Dayton* Bosnia and Herzegovina as a political-geographical system, its constitution as a state and political-territorial units, it would be a complex problem based mostly on ethnical and religious-civilization heterogeneity of the space.

Due to the heterogeneity of the space and the three interwoven religious civilization circles, the entity borderlines were extremely difficult to implement (with reference to the following principles – natural-geographical, ethnical, historical, functional-economic, and others).

Hence, Bosnia and Herzegovina has no clearly defined form of state organization, which makes it unique worldwide. Its organization has religious-civilization premises and is based on the 1+2+3 formula: one state, two entities, and three constitutional nations and religions.

The three-member presidency represents three religions and three nations. The entities have not been defined as state units but they still attain features of political-geographic units conditioned by religious-civilization determinants.

From the religious-civilization point of view, as one of the two entities, Republic of Srpska is practically the Serbian Orthodox entity, which will further be confirmed by the coming census. The BiH Federation is divided into 10 cantons that do not carry the names of ethnical communities that prevail but rather are named after geographic marks or capitals of each canton. The political-geographical reality of the Federation entity displays most

БиХ је подијељена на десет кантона, који не носе имена етничких заједница, који у њима бројчано преовладавају, него већином према географским обиљежјима или главним градовима кантона. У политичко-географској стварности федерације, већина кантона фигурира као политичко-територијалне јединице доминантних етничких заједница.

Настојања српског народа у БиХ и источнохришћанског цивилизацијског круга за религијском и етничком аутономијом су успјела, али додири и прожимања са остала два културна и религијска круга су неминовност, нарочито данас у глобализованом свијету. Због тога је од великог значаја за будуће политичко-географске процесе очување националне и вјерске толеранције и суживота ове три религијске и цивилизацијске групе. Познавање и поштовање плурализма трију цивилизација, култура и конфесија, као и сличности и разлика трију конститутивних народа, неопходни су за мир, суживот и геополитичку стабилност овог геопростора. Зато је будућност „дејтонске“ БиХ уско везана са развојем међурелигијских односа.

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА И ТЕОРИЈА „СУКОБ ЦИВИЛИЗАЦИЈА“

Балканизација је општеприхваћен политичко-географски термин који означава политичко-територијално уситњавање. Данас овај термин представља и метафору етничких и религијских сукоба. Представља модел негативног значења у смислу политичко-територијалне уситњености, етничке и цивилизацијске нетрпељивости, страног мијешања и доминације. Синоним је за регион у којем се државе и нације територијално не подударају, а са израженим територијалним претензијама и са присутним етничким мањинама. Дакле, термин уско повезан са теоријом „Сукоб цивилизација“.

Амерички политолог Самјуел Хантингтон (творац теорије „Сукоб цивилизација“) сматра да су главни актер на међународној

cantons as political-territorial units of the dominating ethnical communities.

The efforts of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina to achieve religious and ethnical autonomy were successful but contacts with the two other cultural and religious circles are inevitable in a globalized world we are living in. therefore, it is extremely pertinent to preserve national and religious tolerance among these three for the sake of future political-geographical processes. In order to achieve peace, joint living and geo-political stability, it is crucial that we become well-acquainted with the pluralism of all three civilizations, cultures, and confessions. Thus, the future of the *Dayton* Bosnia and Herzegovina is tightly connected with the development of inter-religious relations.

BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE „CLASH OF CIVILIZATIONS“

Balkanization is a generally-accepted political-geographical term that refers to political-territorial attrition. Nowadays, the term is a metaphor for ethnical and religious clashes. It represents a model with a negative meaning with reference to political-territorial attrition, ethnical and civilization intolerance, and foreign interference and dominancy. It is a synonym for a region in which states and nations do not match, the ethnical minorities are many, and the territorial pretensions are great. Therefore, the term is tightly connected with the ‘Clash of civilizations’ theory.

Samuel Huntington, an American politicalologist, (creator of the ‘Clash of civilizations’ theory) believes that civilizations have the key role at the international stage

сцени цивилизације и према његовом предвиђању будућа историја ће свједочити о међусобној борби и конфронтацији западне, конфучијанске, јапанске, православне, исламске и хиндуцијанске цивилизације. Глобализација ће омогућити да се повећа вјероватноћа конфликта цивилизација јер глобализовани свијет постаје све мањи и мањи простор (Хантингтон, 1998). Амерички политолог не вјерује у свјетски универзализам, већ сматра да ће се свијет подијелити, према цивилизацијским критеријумима и наслијеђу, с тим што овај процес може да буде праћен сукобом цивилизација.

У геопростору Босне и Херцеговине се у правом смислу ријечи потврђује теорија о „Сукобу цивилизација“, тј. теорија да ће главни конфликти у свијету бити засновани на културно-цивилизацијској основи и да ће нације у будућности бити носиоци екстремних национализма, а сукоби ће бити дуж културних граница за шта је идеалан примјер геопростор Босне и Херцеговине. Аутор ове теорије сматра да је „југословенски рат“ оживио старе цивилизацијске подјеле на религијској основи, које су кулминирале грађанским и етничко-вјерским ратом у Босни и Херцеговини. Такође, сматра да је последњи рат у БиХ представљао доказ, да је то рат три цивилизације засноване на религији, и да је „босански рат“ само једна од епизода у сукобу цивилизација и религија.

Дакле, рат у Босни био је рат цивилизација, односно, три главна учесника у конфликту била су из различитих цивилизација и припада су различитим религијама. Како је конфликт ескалирао, тако су се несугласице и нетрпељивости међу групама продубљавале, а њихови религијски и цивилизацијски идентитети појачавали, при чему су учесници рата могли да рачунају на помоћ својих религијских и цивилизацијских сродника.

Геопростор Босне и Херцеговине је најизраженија етноконтактна зона три свјетска цивилизацијска круга на Балканском полуострву. Овдје су њихови крајњи „домети“ и зоне експанзионистичких покушаја.

and that history will witness the fight and confrontation among the western, Confucian, Japanese, orthodox, Islamic, and Hindu civilizations. Globalization will speed up the civilization conflicts because the globalized world is becoming ever smaller regarding the territory (Huntington, 1998). He does not believe in world universalism but rather thinks that the world will divide according to civilization criteria and heritage, and the process itself may be accompanied by the clash of civilizations.

BiH geo-space fully confirms the ‘Clash of civilizations’ theory, i.e. that the world conflicts will be based upon the cultural-civilization background and that the nations in future will be the carriers of extreme nationalism and the clashes will take place down the cultural borderline, which perfectly illustrates Bosnia and Herzegovina geo-space. The author of the theory believes that the „Yugoslav war“ brought back to life the ancient civilization divisions based on religion, and they culminated in BiH civil and ethical-religious war. In addition, he thinks that the recent war in Bosnia and Herzegovina is a proof that it was a war of two civilizations based on religion and that the „Bosnian war“ was only an episode of the civilization and religious conflict (Jevtić, 1998).

Thus, the war in BiH was the war of civilizations, i.e. the three participants came from different civilizations and religions. As the conflict escalated, the hatred and clash were getting stronger and their civilization and religious identities grew sturdier. In the process, all participants were supported by communities that shared their own religious and civilization background.

BiH geo-space is a most accentuated ethnical contact zone of the three civilization circles in the Balkans. This is where they reach their climax trying to expand.

ЗАКЉУЧАК

Босна и Херцеговина је вијековима представљала простор сусрета и сукоба цивилизација и религија, те простор разних културних, политичких и економских утицаја. Ова дешавања су оставила неизбрисиве трагове и данас детеминишу савремене политичко-географске процесе.

Религијско-цивилизацијски идентитет етничких скупина детеминисао је политичко-географске процесе, тј. стварао претпоставке за миран суживот са сусједним етносима или условљавао конфликтне односе. У том контексту развијамо тврдњу о фундаменталном значају религијско-цивилизацијских одредница, етничког идентитета и релевантних етнодемографских потенцијала и структура као квантитативно-квалитативне категорије која у крајњој консеквенци, условљава опстанак и одрживост БиХ као политичко-географског система.

У различитим историјско-географским периодима и политичко-географским околностима религијско-цивилизацијске одреднице су имале интеграционе и дезинтеграционе токове. То је реалност овог простора, а све позитивне и негативне промјене рефлектују се и условљавају прије свега етнодемографске карактеристике, било да се ради о унутарнационалним или вишенационалним промјенама.

Колико год закорачили у глобализовани 21. вијек и били свјedoци научно-технолошке револуције у свијету, не можемо у геопростору БиХ одбацити утицај великих империја: Византије, Аустроугарске, Турске, и великих религија: православља, католичанства и ислама. Политичка историја била је у знаку суживота и сукобљавања трију главних религија и етничких скупина: исламско-бошњачке, православно-српске и католичко-хрватске.

CONCLUSION

For centuries, Bosnia and Herzegovina has been a space of conflicts and clashes among civilizations and religions, and an area of different cultural, political, and economic impacts. This all left deep traces that even nowadays determine the modern political-geographical processes.

The religious-civilization identity of ethnical groups determined the political-geographical processes, i.e. it set basis for a peaceful living or conflicts among the co-existing ethnos. Regarding this, we assume the fundamental relevance of religious-civilization determinants, ethnical identity, and relevant ethno-demographic potentials and structures as a quantitative and qualitative category that in the end causes the survival and sustainability of BiH as a political-geographical system.

Over the different historical-geographical periods and political-geographical circumstances, religious-civilization determinants have been both integrative and disintegrative. That is the reality of this region and all the negative and positive changes affect the ethnical-demographic features, both international and multinational.

Never mind the fact that we are living in 21st century and are witnesses to scientific-technological revolution, in BiH geo-space we cannot neglect the impact of large empires: Byzantium, Austro-Hungary, Turkey, and great religions – Orthodoxy, Catholicism, and Islam. The co-existence of three religions and ethnical groups (Islamic, Orthodox, and Catholic) have been typical of the political history.

ЛИТЕРАТУРА/ BIBLIOGRAPHY

1. Војиновић, П. (1999). *О историји југословенства и формирање Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године*. Бањалука: Филозофски факултет у Бањој Луци
2. Грчић, М. (2000). *Политичка географија*. Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду
3. Грчић, М. (2011). *Географија религија*. Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду
4. Грчић, М. (2009). Теоријски концепт за проучавање цивилизација као друштвено-географских система. *Демографија*, књ. 6. Београд: Географски факултет Београд
5. Гускова, Ј. (1998). Сукоб интереса у контексту судара цивилизација на Балкану. Зборник радова: *Сусрет или сукоб цивилизација на Балкану*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, стр. 573-582
6. *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*. (1932). Краљевина Југославија - Општа државна статистика. Сарајево
7. *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*. (1938). *Prisutno stanovništvo po veroispovesti, knjiga 2. Kraljevina Jugoslavija - Opšta državna statistika*. Beograd
8. Зекановић, И. (2011). *Етнодемографске основе политичко-географског положаја Републике Српске*, Бања Лука: Географско друштво Републике Српске
9. Илић, Ј. (1997). Балкански геополитички чвор и српски етнички простор. Зборник радова: *Геополитичка стварност Срба*. Београд: Институт за геополитичке студије, стр. 411-431
10. Клајн, И., Шипка, М., (2006). *Велики речник страних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
11. *Мала енциклопедија*. (1968). Просвета, књ. 2. Београд
12. Његован, Д., Кицошев, С. (1998). Етно-демографски развој Босне и Херцеговине од турске окупације до данас, Зборник радова: *Република Српска у дејтонским границама*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, стр. 123-134.
13. Петровић, М. (1995). Помен богомила – бабуна у Законоправику светога Саве и „црква босанска“. Зборник радова: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, стр. 263-283.
14. Спасовски, М., Живковић, М., Степић, М., (1992). Етнички састав становништва Босне и Херцеговине. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет
15. Степић, М (2001). *У вртлогу балканизације*. Јавно предузеће Службени лист СРЈ, Београд: Институт за геополитичке студије Београд
16. Степић, М. (2004). *Српско питање – геополитичко питање*. Београд: Јантар група
17. Стојановић, М. (1995). *Велико умирање – геноцид над Србима у 20. вијеку западно од Дрине*. Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека „Петар Кочић“
18. Терзић, С. (1995а). Реч на отварању скупа, Зборник радова: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, стр. 5-10.
19. Терзић, С. (1995б). Пројект „аустроугарског Балкана“ у Босни и Херцеговини (О идеолошким основама научних истраживања и научне пропаганде). Зборник радова: *Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, стр. 407-423.

20. Хантингтон, С. (1998). *Сукоб цивилизација*. Подгорица: ЦИД
21. Цвијић, Ј. (1991а). *Говори и чланци*. Београд: Српска академија наука и уметности
22. Цвијић, Ј. (1991б). *Балканско полуострво*. Београд: Српска академија наука и уметности
23. *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*. (1885). С i Kr. Vladina tiskarna, Sarajevo
24. *Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885*. (1886). Земаљска штампарија. Сарајево
25. www.fzs.ba - Федерални завод за статистику

СЛАБОСТ ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА У СРБИЈИ НА ПРИМЕРУ ПЛАНИРАЊА ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА ПОГРАНИЧНЕ ЗОНЕ ПРЕМА БУГАРСКОЈ

Дејан Ђорђевић¹, Тијана Дабовић¹ и Неда Живак²

¹Географски факултет, Универзитет у Београду, Република Србија

²Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

Сажетак: Несигурност је једина ствар на коју се данас може рачунати у Србији. Утисак је да су транзиција којој се не види крај и доминирајући неолиберални концепт у економској и социјалној сфери буквално притерали систем просторног планирања уза зид. Штавише, са становишта планера готово да ништа није јасно: ко су главни учесници у планирању, ко доноси одлуке, која су правила игре па чак и где су границе игралишта. Просторно планирање је, додуше, увек представљало један облик прорачунатог ризика, али данас и овде је оно прост и чист ризик. Ситуација је критична на свим нивоима планирања, од националног, преко регионалног до локалног. Садашња пракса планирања у Србији је планер-центрична, у смислу да готово искључиво планери идентификују проблеме у простору и нуде алтернативе за њихово решавање. Премало је места остављено за другачије интересе и идеје, међусектоску координацију и синхронизацију партнерства између јавног и приватног сектора. Консеквентно, премало је места остављено за грађане, интресне групе и организације да у процесу планирања учествују, те да учествују и у процесу планске имплементације. Дobar пример аутистичности система планирања у Србији је планирање пограничне зоне према Бугарској. У овом раду су приказани социјални и економски оквир у коме планирање у Србији данас делује скупа са проблемима који су се могли идентификовати унутар струке, пластично илустровани на поменутој студији случаја. Поред овог, у раду се пледира за увођење неопходних промена које би систем просторног планирања учиниле ефикаснијим.

Кључне ријечи: Систем планирања, транзиција, ограничења, пракса планирања, погранична зона, Србија.

Original scientific paper

THE WEAKNESS OF SPATIAL PLANNING IN SERBIA: SPATIAL DEVELOPMENT PLANNING OF BORDER AREA TOWARDS BULGARIA AS A CASE STUDY

Dejan Đorđević¹, Tijana Dabović¹ and Neda Živak²

¹Faculty of Geography at Belgrade University, Republic of Serbia

²Faculty of Sciences, University of Banja Luka, Republika Srpska

Abstract: Uncertainty is the only thing we can count on in Serbia nowadays. It seems that never-ending transition and predominant neoliberal concept in both economical and social issues is still leaning our spatial planning system against the wall. Moreover, nothing is clean from the planners' point of view: who are the main actors and referees, which are the rules of the planning game, and even where the playground boundaries are. Spatial planning has always been a kind of calculated risk, but here and now it seems like it is just pure and simple risk. The situation is critical on all levels, from national straight to local, due to the absence of the regional level. Most of the spatial planning institutions adhere to a traditional rigid planning model, which is deterministic, inflexible, with fixed land use regulations. The spatial planning system is predominantly planners' centred, implying that it is the planner who identifies the problems and seeks for planning alternatives rooted exclusively in rational methods and objective determinants. There is little, or no room for different interests and ideas and consequently, hardly any room for various stakeholders and shareholders to take part in the planning process and the ensuing implementation phase. All these weaknesses are even more obvious when shown on the particular example: development planning of border area of Serbia toward Bulgaria. This paper deals with basic social and economic frame in which planning is performed in Serbia in recent years together with the main problems within the planning practice itself, shown on the mentioned case study. It also argues for the necessary changes aiming to increase the spatial planning system efficiency.

Key words: Planning system, transition, constraints, planning practice, border area, Serbia.

УВОД – СРБИЈА КАО ДРУШТВО У КРИЗИ

Прелазак са централизоване на тржишну економију никада није лако и захтева од државе и становништва да направе тешке изборе. Док су друге бивше комунистичке државе почеле овај процес 1989. године, Србија се са њим суочила тек 2001. године. Економско, социјално и институционално пропадање током 1990-их година, оставило је много теже последице и детерминисало много тежи почетак транзиције него што су то имале земље Централне и Источне Европе. Србија је, за разлику од других земаља изгубила тржиште захваљујући економским санкцијама. Будући да је земља пролазила кроз продужени период кризе, сматрало се, такође, политички ризично наметање било какве финансијске дисциплине, те није било довољно снаге за изградњу државних институција.

После демократске револуције 2000. године, путекономских и политичких реформи је био осигуран, и мада трновит, донео је импресивне резултате посебно у области макроекономске климе. Ипак, Србија је до почетка новог таласа економске кризе 2008. године, заостајала у односу на своје суседе, посебно у стопи незапослености (преко 20%); ниској конкурентности (87. на светској листи); значајном унутрашњем и спољашњем буџетском дефициту (стопа инфлације од 17,7% и дефицит од 9,2% БДП у 2005. години); изразито неравномерном регионалном развоју по европским стандардима (Yugoslav Survey Online, 2007). Чак и данас Србија улаже велике напоре да достигне ниво економског развоја из 1989. године: користи од тржишне економије и демократије су, далеко од тога да буду материјализоване, и пред српским друштвом још увек постоје болни кораци који ће вероватно бити реализовани на рачун најсиромашнијих слојева становништва, као што је то био случај и до сада. Прилив страних директних инвестиција који су могли да ублаже ове негативне ефекте и подстакну

INTRODUCTION: SERBIA AS A RISK SOCIETY

The move from a centralized to a market economy is never easy and it requires from government and citizens anywhere to make difficult choices. But while countries other ex-communist/socialist countries started this process in 1989, Serbia did not initiate its reforms until early 2001. Economic, social and institutional deterioration of the 1990s left a more difficult legacy than the stabilization and reform vagaries facing other countries in Central and Eastern Europe at their transitional beginnings. Serbia unlike those lost its international markets due to international economic sanctions. Also, since the state was going through a long period of deep crisis it was considered politically risky to impose any kind of financial discipline and there wasn't enough strength to build government institutions.

After the democratic revolution in 2000 the path of economic and political reform, if not always linear, has been definite and has had impressive accomplishments especially in making good macro economical climate. However, the Republic today still lags behind many of its neighbours, particularly in the rate of unemployment (over 20%); low per capita GDP of about US\$ 3,525; high poverty rate (about 20%); low competitiveness (87th on the world list); striking internal and external imbalance (17.7% inflation rate and high balance-of-payments deficit amounting to 9.2% of the GDP in 2005); very uneven regional development by European standards (Yugoslav Survey Online, 2007). Unfortunately, now that it has reached the same level of economical development as in 1989, Serbia is standing at the point where the benefits of a market democracy have not yet been materialized and there are still other painful steps ahead that should be taken which will mostly cost already poor layers of society. Foreign direct investments inflow to the country which would mitigate these negative

економски разовј су недовољне (7,7% од БНП) захваљујући лошем имиџу Србије, високој стопи корупције и тзв. ризичном пословном окружењу. Социјални колапс се манифестује кроз губитак традиционалних вредности, разбијању породичних структура, смањење просечне величине породице, низак степен наталитета и повећање броја једночланих и старачких домаћинстава. Јавни интерес је «незаштићен» у свим сферама – социјалној сигурности, здравству, просвети, па и у просторним политикама. На крају, усвојени су многи нови закони (укључујући и нови Устав), али су исти постали међусобно неусклађени и некодификовани, што често доводи до њихове злоупотребе или различите интерпретације.

Осим овако тешког опоравка од наслеђа 1990-их и транзиције, Србију оптерећују и злочини почињени у име њеног народа, а покушај да тај сложен проблем добије неко прихватљиво решење и социјални консензус, Србија проналази љуљајући се између алтернатива – десног крила и политичког центра. У протеклом периоду је у директној вези са тим стајало и питање европских интеграција. Генерално, несигурности које носи ширење Европске уније у условима кризе еврозоне и стална условљавања Србије, поготово по питању Косова и Метохије, могли би да умање значај приближавања Европској унији као основне мотивације у спровођењу, често болних реформи. Унутрашњи фактори нестабилности су резултанта трајног сукоба између демократски оријентисаних политичких партија које су донедавно биле на власти, са једне стране, и националистичких и популистичких странака чији утицај све више расте, са друге стране, уз перманентну кризу јавног сектора. Као последица, евидентан је недостатак политичког, јавног консензуса око државних питања, развојних политика и најважнијих социјалних, економских и политичких одлука, што, такође, успорава неопходне реформе.

Укупно узевши, постоји превише отворених питања у условима перманентне

effects and accelerate economical growth is not sufficient (7.7% of GDP) due to Serbia's bad image, existence of risks and high rate of corruption. Social collapse is manifested through the loss of traditional values, break up of family structures, decreased family size (very small birth rate), and growth of single and elderly households. Public interest is unprotected in all spheres – social security, health, education, and spatial policy. Finally, many new laws are introduced (including the new Constitution), but are not well codified and harmonized – the fact that leads to their frequent misinterpretation or misuse.

Recovering from the legacy of 1990s and the transition, Serbia is at the same time burdened with the crimes committed in the name of its nation, swinging between alternatives – right wing and the political centre, on how to deal with it. Directly connected with it stands the future of its European integration, and all that it implies. In general, uncertainties regarding EU expansion as a political issue of EU and compliance with the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia as a political issue of Serbia could reduce the value of EU integration as a key motivator for reform. Attention to reform is also diverted by the status of the 15 % of its territory called Kosovo and Metohia. Regardless of outcome of the negotiations between internal and external actors, there is a potential for negative and possibly destabilizing effects in Serbia. Other destabilizing factors are coming from constant infighting among democratically oriented political parties which form today's government, weak public sector and transition delays which have created opportunities for a rise in the influence of nationalist and populist parties. This has also resulted in a lack of political and public consensus on every important state issue, key transition policies and consistent political will to make difficult but necessary reforms.

Taken together, there are too many questions and uncertainties regarding Serbia's future in general and a lot of them are highly

несигурности у погледу могућности Србије да напokon изађе из транзиције, не рачунајући овде, високу зависност од међународних фактора; овакве међузависности не доприносе да ситуација постане мање компликована и више предвидљива. Поставља се питање: како у тако несигурној земљи са тако лошим искуствима и израженим проблемима, планер који би требало да заступа дугорочне циљеве развоја, прогрес и бољи квалитет живота и као весник, углавном добрих вести – бива доживљаван од стране оних који наручују планове и оних за које се ти планови раде? Како планирање уопште делује у земљи попут Србије? Будући да је прво питање реторичко, покушаћемо да у наставку текста одговоримо на друго питање.

СРПСКО ПЛАНИРАЊЕ У „ТРАНЗИЦИЈИ“

У току две деценије које су протекле од одбацивања комунизма у централној и источној Европи догодице су се значајне промене у погледу природе, улоге и начина функционисања влада и других институција укључених у политике просторног и урбаног развоја (Taşan-Kok, 2004). Урбано планирање и пратеће политике на локалном нивоу биле су различите, као резултат специфичних и често драматичних околности: политичке демократизације, поновног увођења тржишних принципа, фискалне кризе на државном нивоу, масовне приватизације, комерцијализације, привременог укидања програма који су карактерисали период тзв. «државе благостања», те повећања међународних финансијских трансакција и обима инвестиција, посебно у урбаним подручјима (Tsenkova and Nedović-Budić, 2006). Нове околности захтевале су не само нове институције већ и ново схватање планирања које је, у настојању да поврати легитимитет, постајало све флексибилније уважавајући нове економске и политичке околности (Kornai, 1997; Maier, 1994). У таквој динамици и тежњи да се прилагоди

dependent on international scene and factors. Consequently, there are those that depend on reaching the consensus between internal players which doesn't make them any less complicated or more predictable.

Other questions are: In this country of uncertainty and bad experiences, how is a planner, a spokesman of long-term goals of development, progress and better quality of life, the carrier of mostly good news, being seen by the ones he is planning for? How does the planning work in a country like this? Since the first one is rhetorical, we will try to answer the second question further in the paper.

SERBIAN PLANNING IN „TRANSITION“

In almost two decades that have elapsed since the overthrow of state socialism (or communism) in Central and Eastern Europe (CEE), substantial changes have occurred in the nature, role and functioning of government and other institutions involved in spatial development and urban policy (Taşan-Kok, 2004). Urban planning and policy responses of localities have been quite diverse, reacting to specific and often dramatic conditions: political democratization, reintroduction of market principles, the state's fiscal crisis, massive privatization, commercialization, discontinuation of “welfare state” programs, and intensified international financial transactions and investments in urban areas (Tsenkova and Nedović-Budić, 2006). The new circumstances have prompted not only new institutions but also a “new notion of planning” that strives to regain its legitimacy, become more flexible, and adapt to the new economic and political circumstances (Kornai, 1997; Maier, 1994). In those dynamics, an idiosyncratic mix of old, new and innovative practices interjects into the transforming reality (Nedović-Budić, 2001).

стално мењајућој стварности, створена је идиосинкратска мешавина старих, нових и иновираних процедура и методологија у области планирања (Nedović-Budić, 2001).

Трансформација друштва и градова из комунистичког у пост-комунистички образац подразумевала је – поред осталог – нови облик владе (или владања); нови законски, уставни и институционални оквир; нов економски поредак и социјална правила; као и нове политичке изборе у погледу модела приватизације и прерасподеле друштвених прихода (Harloe, 1996, Andrusz et al., 1996, Offe, 1997). Објашњење транзиције притоме је пронађено у оквиру теорије демократизације која је транзицију посматрала примарно као политички процес. Када су се разматрали просторни утицаји транзиције, поред политичког разматран је и економски аспект проблема (не и социјални, или проблем заштите средине), што није представљало видну разлику у односу на генерални приступ (Holmes, 1997; Wu, 2003).

Пример који добро илуструје промене кроз које је систем планирања морао да прође да би се прилагодио новом политичком режиму и измењеним социјалним, економским и институционалним условима је бивша Југославија и данашња Србија (Vujošević and Nedović-Budić, 2006; Nedović-Budić and Cavić, 2006). Док су друге земље у источној и централној Европи у двадесетогодишњем периоду полако прилагођавале своје системе планирања, у случају Србије то се догађало под теретом несвакидашњих околности (ратови, санкције) нетипичних за пост-комунистичку транзицију: резултат је да су се градови у Србији по речима Ксеније Петовар (2003) нашли „између државе и грађана“. Екстремне варијације у начину на који су професионални планери реаговали у методолошком и практичном погледу на промене у новим државама насталим дезинтеграцијом бивше Југославије почевши од 1989. године нуде обиље анализа и закључака у погледу односа законских основа планирања и ширег контекста са једне и

The transition of societies and cities from communist to post-communist, therefore, involves — among other things — new systems of government (or governance); new legal, constitutional and institutional frameworks; new economic order; new rules of social integration; and new policy choices for privatization and redistribution of public assets (Harloe, 1996; Andrusz et al., 1996; Offe, 1997). The theory of transition is rooted in the democratization theory that views transition as primarily a political process. Transition specifically of urban phenomena and processes, too, is viewed as essentially political and economic, and perhaps not distinguishable from the transition in general (Holmes, 1997; Wu, 2003).

The case of former Yugoslavia and present Serbia illustrates well the changes that a planning system undergoes in response to the changing political regime, socio-economic system and institutions. While the planning systems in other Central and Eastern European countries have been under transition during the post Second World War and the more recent post-communist period, the Serbian case is particularly heavy in societal dynamics and scope that went beyond what could be considered a typical experience and context of a communist or a post-communist CEE country (Vujošević and Nedović-Budić, 2006; Nedović-Budić and Cavić, 2006). In Petovar's (2003) words, Serbian cities are “between the state and the citizen.” The more extreme variations in how planning profession and practice operated in former Yugoslavia and how they responded to the societal circumstances from 1989 on offer a rich set of observations that would point to the relationships between planning law and its broader context on one hand and planning practice on the other hand. The lingering transition (or what Thomas (1998) terms “the moment of discontinuity”), which in Serbia seems to have been more complex and less predictable than in other post-communist countries in Europe, also allows

практике планирања са друге стране. Закаслела и веома огољена, комплексна и непредвидива транзиција („момент дисконтинуитета“ по Томасу 1998) која је карактеристична за Србију, парадоксално је за научнике обезбедила продужени период посматрања процеса и околности које прате формирање новог система планирања.

Као у свим экс-комунистичким/социјалистичким земљама, почетком 1990-тих година у земљама које су настале распадом бивше Југославије дошло је слома етатистичког/самоуправног планирања. У наредној декади, суочена са политичком плурализацијом али и хаотичном ситуацијом у земљи, Србија је проживљавала тешку кризу просторног планирања које је тешко напуштало дотле доминантан оптимистички и ригидан образац. Било је покушаја да се, као реакција на турбулентна времена, створе нови законски и плански оквир кроз усвајање Просторног плана Републике Србије из 1996. године, али је реалност била да је пракса планирања уз незнатне измене наставила по старом, све се више разилазивши са новом политичком, економском и социјалном ситуацијом. Систем планирања у Србији је означаван као „...чудна мешавина хетерогених елемената преузетих из различитих модела попут кризног планирања, планирања као подршке дивљању тржишта, пројектног планирања, итд.“ (Вујошевић, 2002, стр. 59). Такво неуспело ретуширање система планирања у периоду од 1996. до 2003. године најбоље илуструје чињеница да су током 7 година рађена и усвојена свега два просторна плана (један регионални и један за акумулацију) док је петнаестак других било у различитим фазама израде. Такав систем планирања био је карактерисан као (Stojkov, Subotić and Djordjević, 2004):

- Систем са више-мање развијеном матрицом просторних критеријума, односно начина размишљања о просторним условима за алокацију објеката и функција, који није дискредитован ни појединим грубим

for an extended time period for studying the processes and issues that underlie the formation of a new planning system.

As in the other ex/communist/socialist countries, former state-centred planning system broke down also in Yugoslavia at the beginning of the 1990s. In the following decade, along with the events we mentioned and the new key factors that transition introduced: political pluralization, privatization and marketization, Serbia witnessed a deep crisis of planning, not only because of the chaotic state of the country but also as a reaction to too optimistic and rigid planning that characterized previous period of communism/socialism. There was some effort to meet the challenges of these turbulent times with the creation of the new legal arrangements and the adoption of the Spatial Plan of the Republic of Serbia in 1996 but in fact, the practise showed to be a mixture of old habits and few institutional changes which couldn't match the impact and of the new political, economical and social factors. The planning system as a whole was recognised like a “strange mix of heterogeneous elements from a number of disparate modes i.e. ‘crisis – management - planning’, ‘planning – supporting – wild – marketization - and-privatization’, ‘project – based - planning’ etc.” as in Vujosevic (2002, pp. 59). This unsuccessful retouching of the planning system that happened in the mid 1990s is well illustrated with the fact that in the next 7 years besides the national spatial plan only 2 spatial plans (one for water accumulation and one regional) have been adopted while 15 others were in different phases of elaboration. Such a system of spatial and strategic planning was characterised as:

- More or less developed spatial-geographical environmental system of criteria, i.e. a way of thinking on the spatial conditions for locating networks and development; Certain crucial mistakes of planners, which we encounter from time to time still do not discredit this planning dimension;

грешкама планера;

- Систем са недовољно развијеним и неадекватно позиционираним поступцима оцене и вредновања финансијско-економске оправданости планских решења и, још горе, као систем који у недостатку релевантних друштвених стратегија, одликују просторни планови који се праве у нереалном економском простору и времену;
- Систем потпуне импровизације индикатора и инструмената социјалног развоја (становање, урбанизација, обнова, јавни сервиси, посебне потребе становништва), из којих би требало да се црпе извори у погледу потреба, вредности и циљева друштвене заједнице за коју се планови и раде.

Док је просторно планирање у Србији настојало да преживи, планирање на тзв. Западу је ушло у нову еволутивну фазу. Последице глобализације, дерегулације, децентрализације, негативних процеса у животној средини и када је реч о Европи, интеграција наметнули су неопходност нових, иновативних механизма и инструмената који би обликовали и нову праксу планирања. Резултат су били промоција парадигме одрживости, субвенционисаности, ефикасности, сарадње, комуникације и координације, стратешког планирања, схема, иницијатива, умрежавања, итд.

Годину дана након тзв. демократских промена, 2001. године, почели су напори на реформи система планирања у Србији, са циљем да се попуне празнине настале у последњој декади те да се нађе адекватно решење као одговор на новонастали политички, економски, социјални па и просторни контекст у коме планирање функционише, истовремено уважавајући нове концепте и инструменте који су уведени на Западу. Више пута смо описали колико су ти напори били мукотрпни и како су резултати тих напора били незадовољавајући (Ђорђевић and Dabović, 2009; Nedović-Budić, Djordjević

- Utterly undeveloped and inadequately established assessment and evaluation system of the financial-economic feasibility of planned solutions and an even more serious problem of the complete lack of an passable economic development strategy, without which the spatial plan is placed in an unreal economic space and time;
- Not of lesser significance is the social system development out of which should derive the idea on the needs, values and goals of a social community for which we make plans. This system, as yet, has been subjected to a mere improvisation in plans (urbanization, housing, renewal, public services, special assets) (Stojkov, Subotic, Djordjevic, 2004).

While Serbia's planning was trying to keep its head above the water, so called Western planning was entering another phase of its evolution. The consequences of globalization, deregulation, decentralization, negative processes in the environment and in the case of Europe its integrations, lightened the necessity of new more innovative mechanisms and instruments that would shape a more 'plan-led' practice. This has resulted in promoting sustainability, subsidiarity, efficiency, cooperation, communication, coordination, spatial and strategic planning, schemes, initiatives, networks etc.

One year after the democratic change in Serbia, in 2001 works on reforming the system of planning began. The intention was to fill out the gaps created in the previous decade and to answer to the new political, economical, social and spatial context of planning as well as to incorporate new concepts and instruments that were at that time dominating the Western one. We did describe on several occasions how this works were hard and obsolete (Ђорђевић and Dabović, 2009, Nedović-Budić, Djordjević and Dabović, 2011). In summary, local (municipal) spatial plans, together with spatial plans for areas of special use, are being produced more than ever. Accordingly

and Dabović, 2011). Сумарно посматрајући, након 12 година, просторни планови општина, заједно са просторним плановима подручја посебне намене и регионалним плановима се раде више него икад (укупан број општинских планова и урбанистичких планова за градове и општинске центре који су стратешки по свом карактеру достиже број од око 150 за сваки тип). У овом тренутку они су једино мазиво које покреће точак просторног планирања у Србији и једини извор прихода за њене планере. Иако им је број импресиван, највећи број истих не одликује помак у методологији који би омогућио брз и адекватан одговор на изазове у свим друштвеним аспектима, а понајвише у области економије. Такве планове одликују слабе анализе и оцене/процене економских и социјалних кретања (па чак и погрешне процене у погледу промена у простору), те исти представљају физичку, односно географску дефиницију често илузорних планских циљева, решења и пропозиција. Без примене модела интегралног планирања, више *ex post* и *ex continuo* вредновања уместо доминантног *ex ante*, тешко да ће доћи до побољшања њиховог квалитета и унапређења система планирања у целини. Такви планови резултирају незаинтересованошћу других актера у процесу планирања – власти и грађана – како да у њиховој изради учествују, а још више да им такви планови буду водила. Садашња пракса планирања у Србији је, дакле, планер-центрична, у смислу да готово искључиво планери идентификују проблеме у простору и нуде алтернативе за њихово решавање. Премало је места остављено за другачије интересе и идеје, међусекторску координацију и синхронизацију партнерства између јавног и приватног сектора. Консеквентно, премало је места остављено за грађане, интресне групе и организације да у процесу планирања учествују, те да учествују и у процесу планске имплементације. Дobar пример аутистичности система планирања у Србији је планирање пограничне зоне према Бугарској.

to the current Law, these plans determine the starting point, the spatial development objectives and land use, organization and protection rules of the planning area. In theory, the number of municipal spatial plans and general plans for municipal centers, both sorts having strategic developmental aspirations can climb up to 150 each. For now they are unique wheals that are turning in Serbia's planning and the main source of our planners' existence. They are accommodating the quantitative development of planning in Serbia but most of them are not showing any shift in methodology which would enable the planning to respond quickly to changes occurring in all societal domains but foremost in the economic sphere. They are backed up by poorly assessed economic and social needs development analyses (sometimes even badly assessed spatial dimension), so that they come down to the physical/geographic definition of the often illusory planning objectives, solutions and propositions. Without applying integrative planning method, more *ex post* and *ex continuo* instead of prevailing *ex ante* evaluation these plans will hardly contribute to quality improvement or more importantly to a prosperous development of the planning area. There lays the chief indifference of the authorities and citizens to participate in elaboration of such plans, let alone be guided by them. The current planning practice is therefore, predominantly planners' centered; implying that it is the planner who identifies the problems and seeks for planning alternatives. There is little or no room for different interests and ideas, intersectoral coordination and synchronization or partnership between public and private actors. Consequently, there is hardly any room for various stakeholders and shareholders to take part in the planning process and the ensuing implementation phase. The good example of the existing autistic planning system is planning of the border area of Serbia towards Bulgaria.

САЖЕТИ ПРЕГЛЕД ПЛАНИРАЊА
ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА ПОГРАНИЧНЕ
ЗОНЕ СРБИЈЕ ПРЕМА БУГАРСКОЈ

Прошло је 15 година од последњег научног рада који је на Одсеку за просторно планирање публикован, а који се таксативно односи на планирање пограничне зоне према Бугарској (Ђорђевић, 1994). Иако је у међувремену било контакта, па и покушаја да се направе заједнички пројекти и институционализује сарадња у области планирања просторног развоја, она је до данас остала насумична и повремена, обухватајући у просторном смислу врло ограничена подручја. У највећем броју случајева, до сарадње је дошло посредно: тако је пројекат *Iron Gate* (2001 – 2002. године) финансирао влада Немачке, уз учешће експерата из Румуније, Бугарске и Србије – пројекат је настављен под новим називом *Културне стазе Подунавља*, али је његов одјек у стручној и политичкој јавности Србије био маргиналан.

Погранична зона Србије према Бугарској следи махом природне границе – орохидрографско развође Старе (Балкан) Планине и брдско-планинску област Власине и Крајишта. Једини продори кроз планинску баријеру (и најбоља веза Србије са Бугарском) су уске речне долине Дунава и Нишаве, које по савременој номенклатури представљају трансевропске коридоре – Дунав коридор VII, а правац Ниш-Софија крак инфраструктурног коридора X. Мимо речених трансверзалних праваца исток-запад, погранична зона Србије према Бугарској је привредно неразвијена, саобраћајно слабо доступна, изразито депопулациона са свим негативним показатељима у погледу демографске структуре, са великим процентом шумског у укупном земљишту. У пољопривреди доминира сточарство, а највећи део индустрије изграђен у доба социјализма је или неликвидан, или је у транзицији и процесу приватизације услед малверзација и корупције затворен или се налази у стечају. Расте стопа незапослености и апатија међу

CONCISE OVERVIEW OF SPATIAL
DEVELOPMENT PLANNING OF SERBIA-
BULGARIA INTERBORDER ZONE

It has been 15 years since the last scientific paper referring to planning of interborder zone towards Bulgaria was published at the Department of Spatial planning (see: Ђорђевић, 1994). Despite the fact that there have been some attempts at making joint projects within the field of spatial development planning, the cooperation has been nothing but random and occasional with reference to only those narrow border zones. In most cases the cooperation was indirect: via the *Iron Gate* project (2001 – 2002) financed by the German government, with the participation of Romanian, Bulgarian, and Serbian experts – the project continued under the name of *Cultural paths of the Danube region*, but its echo in public and academic society of Serbia was marginal.

The border zone towards Bulgaria is mostly run through natural borderline – orohydrographic dividing line of the Stara Planina Mountain and highlands area of Vlasina and Krajiste. The only path through the mountain area (and the best of all physical connections with Bulgaria) are the narrow river valleys of the Danube and the Nisava River, which, according to the modern nomenclature, are actually trans-European corridors – the Danube corridor VII, and Nis-Sophia road is an attachment of infrastructural corridor X. Except for these East-West roads, the border area towards Bulgaria has poor economy, traffic availability, and is extremely depopulated along with negative indicators of demographic structure, with high percentage of forest area. Agriculture is dominated by cattle breeding, and most industrial facilities originate from the age of socialism being either non-liquid, in transition due to the process of privatization, or are closed due to corruption. The unemployment rates are getting higher followed by the population's apathy, and the roads through Timocka Krajina are rarely

становништвом, а путевима Тимочке крајине пролази све ређи и ређи саобраћај.

Периферност и неразвијеност подручја је констатована и *de facto* је постојала и у доба социјализма. Планови доношени у то време – попут Регионалног просторног плана Тимочке крајине из 1976. године – уз пољопривреду су као главни развојни адут истицали индустријски развој (подручја Бора, Мајданпека, Неготина, Зајечара, Пирота и др.), енергетику (хидроелектране Ђердап 1 и 2) и, у нешто мањој мери, туризам. Почетком 1990-тих година наступа тешка криза – распад земље, санкције, грађански рат у бившој Југославији. Мера и индикатор стања је у погледу планирања просторног развоја био Просторни план Републике Србије, усвојен 1996. године. Иако нужно концепцијски затворен, без решења попут трансграничне сарадње, он је ипак истицао потребу изградње поменуте магистралне инфраструктуре, повећање доступности територије у целини, заустављање поменутих негативних трендова, бржи развој туризма (обзиром на постојеће природне потенцијале и културно-историјске споменике), те израду читавог низа регионалних планова и планова за подручја посебне намене – за инфраструктурне коридоре, за подручја експлоатације руда и минералних сировина, за сливна подручја вештачких акумулација, за националне паркове и друга природна добра, за значајније културно-историјске споменике, за туристичка подручја, итд. У периоду до 2000. године готово да ништа није урађено у погледу имплементације овог значајног стратешког документа. Уместо тога, дошло је до бомбардовања 1999. године и неке врсте демократске револуције 2000. године.

Након 2000. године почиње нова – последња фаза у погледу планирања просторног развоја и Србије и пограничног подручја према Бугарској. Ту, назовимо је транзицијску фазу, поред осталог, одликује потпуна превласт приватног интереса у односу на јавни – тзв. инвеститорски урбанизам и планирање – што није усамљен

used.

This area was peripheral and undeveloped *de facto* even in the age of socialism. The plans that were adopted at the time – such as the Regional spatial plan of Timocka Krajina from 1976 – along with agriculture, pointed out the proces of industrialization as main development solutions (areas of Bor, Majdanpek, Negotin, Zajecar, Pirot, etc.), as well as the energetics (Djerdap 1 and 2 hydroplants) and tourism to some extent. In the early 1990s there was a severe crisis – the country fell apart, sanctions, civil war in former Yugoslavia. The Spatial Plan of Republic of Serbia adopted in 1996 was an indicator of condition of spatial development. Though its concept is rather closed, without any solutions for interborder cooperation, the plan still stressed out the need for the aforementioned road infrastructure, making the territory more available stopping those negative trends, tourism outbreak (taking into account the existing natural potentials and cultural-hystorical monuments), making a whole range of regional plans and plans for the areas of specific usage– infrastructural corridors, mine exploitation, river valleys for artificial accumulations, national parks, monuments of cultural herritage, touristis sites, etc. Up to 2000, almost nothing was done in order to implement this strategic document. Instead, there was the 1999 bombardment and some sort of democratic revolution in 2000.

After 2000 there was a new and the last phase in spatial development planning of both Serbia and its border zone towards Bulgaria. This transition phase was accompanied by total reign of private interests – so-called investment urbanism and planning– which was not only problem in Serbia but also of most transition countries. Market domination within the development process and the role of spatial plans reflect the power and influence of a state, which did nothing regarding social balance, economic prosperity, regional balance, etc. except from selling out public/state property. Economic and social

случај Србије, него је у већој или мањој мери присутан у свим земљама које су кроз транзицију прошле или се у њој још увек налазе. Доминација тржишта у развојном процесу и слаба улога и значај просторних планова огледало су снаге и утицаја државе, која осим распродаје у бесцење државне/јавне имовине није готово ништа урадила по питању социјалне равнотеже, економског просперитета, регионалног баланса и сл. Економске и социјалне неједнакости су све израженије, контрасти између богатих и сиромашних све већи, а у регионалном смислу су разлике између развијенијег севера Републике Србије (са Београдом) и југа све израженије. Ослабљена држава, међутим, није приступила децентрализацији из више разлога (политика, традиција, негативни историјски баласт и искуства, итд), што за директну последицу има да је планирање пограничне зоне Србије према Бугарској у стварности готово у потпуности у рукама државе – илустрације ради, у периоду од 2000. до 2009. године усвојен је само један просторни план општине у пограничном појасу – за општину Кладово на тремеђи са Бугарском и Румунијом 2005. године – што јасно и оштро описује стање и дomete локалне самоуправе у Србији у овом тренутку, укупно узевши па и по питањима стварног утицаја на просторни развој. Недостатак новца и надлежности на локалном нивоу, непостојање регионалног нивоа управе и развојних агенција свело је планске инструменте на један – државно планирање. Остаје да се исто у кратким цртама опише.

Поред наведених просторних планова подручја посебне намене који се раде за просторно ограничене зоне заштите хидроакумулација, природних и културно-историјских добара, у току је израда 4 просторна плана од кључног значаја за просторни развој пограничне зоне Србије према Бугарској. Два су регионалног значаја и односе се на подручја Србије према Бугарској северно од реке Нишаве – Регионални просторни план Тимочке

differences are ever larger as well as the rich/poor contrast, and regionally speaking there are vast differences between the developed north parts of the country (with Belgrade) and the south. Nevertheless, the weakened country did not start the process of decentralization for numerous reasons (politics, tradition, negative hystorical burden, lack of experience, etc.), the consequence of which is that the state is fully responsible for the planning of border zone towards Bulgaria – just to illustrate in 2000-2009 period only one spatial plan was adopted on a municipality level in the border zone – Kladovo municipality in border with Bulgaria and Romania in 2005 – which clearly describes the state and reaches of local self-government in Serbia at the moment in general, taking into account the actual impact on spatial planning. The lack of finances and local authorities, no regional management agencies and development agencies narrows the planning instruments down to one thing – state planning. This will be briefly described in the following lines.

Apart from these spatial plans for special purpose areas that are devised for spatially limited zones that protect hydroaccumulations, natural and hystoric goods, there are 4 pending spatial plans that are key for the spatial deveopment of border zone towards Bulgaria. Two of them are regional in their relevance and refer to the zones north to the Nisava River in Serbia – Regional Spatial Plan for Timocka Krajina, and south to the Nisava River – Regional Spatial Plan for Juzno Pomoravlje area municipalities, that refers to the area between Romanian border in the north and Macedonian border in the south. Besides these two regional plans, there are pending plans for two directions through orographic barriers that seperate Serbia and Bulgaria: Spatial plan for the infrastructural corridor Nis-Bulgaria borderline and Spatial plan for the Danube area, which should be the result of the DONAU REGIONEN international project (regarding its devision). The first three are under the Republic of

крајине, и јужно од те реке – Регионални просторни план општина Јужног поморавља, који обухватају цео простор између румунске границе на северу и границе са Македонијом на југу. Поред ова два регионална, раде се просторни планови за два правца продора кроз орохидрографску баријеру која дели Србију и Бугарску: Просторни план подручја инфраструктурног коридора Ниш-граница Бугарске и Просторни план који обухвата Подунавље, за сада без званичног назива, али који треба да проистекне из међународног пројекта (у смислу његове разраде) под називом DONAU REGIONEN. Прва три ради држава Србија самостално, док је четврти међународног карактера, како у погледу учесника, тако и финансирања. Заједничко за сва четири је да је главни носилац планирања у Србији Републичка Агенција за просторно планирање, али им је то практично и једини стварни заједнички именитељ, упркос неким декларативним тврдњама у, назовимо их тако, „српским“ плановима.

Прва три наведена плана, укратко, одликују претерани оптимизам и ослањање на још увек недоступне европске развојне фондове, што је у оштром несаслађу са а) економском и социјалном ситуацијом у земљи, б) укупним амбијентом планирања и ц) трендовима у ближем и даљем окружењу. Без улажења у детаље планова довољно је горњу тврдњу илустровати са сценаријима развоја: тако су за Тимочку крајину до 2025. године предвиђена три сценарија који, редом претпостављају интеграцију у Европску унију 2015. године (са пројектованим БДП-ом Тимочке крајине од 4 797 еура по становнику), сценарио „Балкански тигар“ који претпоставља још брже укључивање у Европску унију (до 2012. године са пројектованим БДП-ом Тимочке крајине од 8 316 еура по становнику) и последњи „... како се, по нашој процени, ни трећом пројекцијом не достиже задовољавајући развој Србије до 2025. године, урађена је и четврта пројекција са просечном годишњом стопом раста од 8,2% која подразумева бруто

Serbia single jurisdiction, whereas the fourth is international – both by the participants and finances. What these four all have in common is the State Agency for Spatial Planning of Serbia, but this is also the only thing that puts them together, despite some declarative statements of so-called 'Serbian plans'.

First three plans, briefly, are too optimistic and rely on some still unavailable European development funds, which clearly confronts a) economic and social situation in the country, b) total atmosphere in planning, and c) trends in near and distant surroundings. Without going into details, it is sufficient to illustrate this statement with the following development scenarios: up to 2025 there are three scenarios for Timocka Krajina that refer to EU integration by 2015 (with planned gdp in Timocka Krajina of 4,797 euros per capita), „Balkans tiger“ scenario that presupposes even faster EU integration (up to 2012 with GDP of 8,316 euros per capita) and last one... but, in our estimation, not even the third projection shall reach the necessary Serbia development by 2025, and there was the fourth projection with the average growth rate of 8,2% that includes 15 000 GDP per capita in Timocka Krajina. Even the most pessimistic scenario includes the growth from current 2,000 euros up to 3,323 euros per capita, which would mean reaching the current Serbia GDP of 3,354 euros per capita (based on: Regional Spatial Plan for Timocka Krajina – Implementation Plan, State Agency for Spatial Planning, Belgrade, 2007, p.65). Similar, though somewhat less unrealistic plan assumptions appear in the Regional spatial plan for Juzno Pomoravlje 2006-2021 (РАПП, december 2008). Even the Spatial plan for area of infrastructural corridor Nis-Bulgaria borderline (РАПП, 2004) that has engineering-like nature has some unrealistic deadlines for the completion of a modern highway that should connect Nis and Sophia as a part of European corridor X (the road should have been completed by now, but the construction has not even started – as

доходак по становнику Тимочке крајине од 15 000 еура. Чак и песимистички сценарио или сценарио ниског степена развоја подразумева раст са садашњих 2 000 еура на 3 323 еура по становнику чиме би се достигао садашњи БДП по становнику Србије који износи 3 354 еура (све на основу: Регионални просторни план Тимочке крајине – Програм израде, Републичка агенција за просторно планирање, Београд, 2007, стр. 65). Сличне, мада нешто мање нереалне планске поставке појављују се и у Регионалном просторном плану општина Јужног поморавља 2006-2021. године (РАПП, 2008) Чак и Просторни план подручја инфраструктурног коридора Ниш-граница Бугарске (РАПП, 2004) који је по својим одликама „инжењерски“ план има нереалне рокове завршетка модерног ауто-пута који би требало да повеже Ниш и Софију као део европског коридора X (пут је већ требало да буде завршен, а заправо његова изградња још није ни почела – а када ће стварно бити завршен обзиром на врло захтеван и за изградњу неповољан терен Сићевачке клисуре, те на досадашњу динамику изградње путева у Србији није захвално ни прогнозировать). На тако нереалним сценаријима прецизирана су планска решења која су нужно подједнако нереална те их нема смисла ни наводити. Таква популистичка политика просторног развоја је резултат укупне нереалне политике државе у текућем периоду која се готово у потпуности заснива на две премисе: да ће нам у веома кратком року стићи невероватно велика количина пара којом ћемо решити нагомилане проблеме (па и оне у просторном развоју), те да ћемо поред тог поклона успети и да распродамо све своје природне и друге ресурсе по веома високој цени страним инвеститорима.

Најбоље методолошки разрађен, најметодичније рађен, најиздашније финансиран пројекат који се односи на погранично подручје Србије према Бугарској је тзв. DONAU REGIONEN, који се ради под покровитељством ЕУ. Иако има својих слабости, у недостатку бољих и, најпре,

to when it shall be finished regarding the difficult terrain of Sicevacka Canyon and the dynamics of work so far is not hard to guess). Hence, such unrealistic scenarios produce planning solutions that are equally unrealistic and should not be named here after all. Such populist policy of spatial planning is the result of the overall unrealistic policy of the state, which almost fully relies on two hypotheses: we shall receive an enormous amount of money in a short period of time that should solve the problems accumulated (including those within spatial development), and that we shall somehow manage to sell out all of our natural and other resources to the foreign investors at very high prices.

The best methodology and finances are those of the project referring to the border zone towards Bulgaria called DONAU REGIONEN, under the EU patronage. Despite some of its weaknesses, as there are no better ones, this project deserves to be fully set as an example (see: Живановић, Ђорђевић, Ђорђевић 2011) as how to make a spatial development plan under difficult circumstances at the beginning of 21st century.

реално постављених пројеката, заслужује да буде приказан као пример (види: Живановић, Ђорђевић, Ђорђевић 2011) и, зашто не, образац како би требало планирати просторни развој у веома тешким околностима на почетку 21. века.

ЗАКЉУЧАК

Током периода транзиције планирање би требало да ублажи негативне ефекте нове појаве – тржишта на јавни интерес. Изгледа, међутим, да планирање није успело да се избори са тржиштем унутар професије као такве. Пре транзиције планерске фирме и институције су припадале искључиво јавном сектору. Данас је ситуација нешто другачија – са једне стране велике планерске фирме су углавном остале у јавном власништву и имају једну врсту монопола над израдом планова вишег реда док су са друге стране мање фирме углавном приватизоване. И једне и друге су на тржишту покушавајући да дођу до што више посла да би се финансијски осигурале, радећи све више планова за све краће време и за све мање новца. Последица таквог стања да се такве фирме у новом непријатељском окружењу које диктира неолиберализам, борећи се да преживе, углавном задржале стари, ригидан и нефлексибилан образац планирања, са стриктним правилима коришћења земљишта, једноставно немајући ни времена ни новца да усвоје нове или иновираних моделе планирања са бољом партиципацијом, стратешким приступом и повећаном делотворношћу.

Следећи проблем је да у таквом окружењу политичари не препознају важност и сврху планирања, те да од стране струке постоји слаб или никакав притисак да промене такве ставове, што за последицу има да планирање још увек није стекло легитимитет које је некада имало. Илустративна чињеница у погледу конфузије око места и улоге просторног планирања је премештање надлежности за планирање у кратком року од

CONCLUDING REMARKS

With the transition, planning was supposed to mitigate the negative effects of the new player - market to the public interest. But, seems like our planning didn't find the mechanisms to mitigate those effects created by the market inside it. Planning institutions in pretransitional period were exclusively in public sector. We now have on one side, some big planning institution, partially financed from the state's budget usually with the monopoly over elaboration of one group of plans and on the other side, smaller ones which are being privatized. Both are thrown to the market and are trying to acquire as much engagements as possible in order to secure enough financing. They are producing more plans for less money in a shorter period of time. As a result, these former public agents diverted by the new hostile conditions given by undeveloped market and neoliberal environment are still presenting traditional rigid planning model, deterministic and inflexible, with fixed land use parameters and regulations. Seems like the turbulent times in which the most important task is to survive didn't give them a chance to develop and to introduce more innovative and novel models in view of participative, strategic and action plan oriented planning.

The other problem lays in insufficient recognition of importance and purpose of planning among politicians and the lack of persuading voices and pressure coming from the profession, as well as in the loss of its legitimacy. To illustrate the confusion and neglect politicians express when planning is concerned we are informing that spatial planning was situated first under the Ministry

Министарства за капиталне инвестиције до Министарства инфраструктуре, да би данас припадало Министарству заштите животне средине.

Док се стабилизација система планирања не догоди, слабаши покушаји да се државном политиком исправе социјалне, економске и просторне неједнакости – еклатантан пример је погранична зона Србије према Бугарској – неће имати велике домете а ни резултате. Логично је појачавати прекограничну сарадњу, без обзира на будући државно-правни статус Србије унутар или на ободу ЕУ јер то налаже здрава памет и професионализам. Ни глобална економска криза неће вечито трајати, па ће финансијска средства, неопходан предуслов сваког планирања просторног развоја, бити свакако већа него данас, а и њихово трошење и расподела правичнији и ефикаснији него у овом тренутку. Остаје да се промени нешто у концепту и приступу планирања просторног развоја – да исти постану реални, ближи стварним потребама и приоритетима грађана, а мање шаблонски, преписани од Старијег брата, уопштени, декларативни и празњикави – као што је то Стратегија просторног развоја и Просторни план Србије, чија је израда нетом завршена. Остаће, на жалост, нешто што ни методологија, ни ЕУ ни новац не могу да промене: катастрофална демографска ситуација у пограничној зони Србије према Бугарској. Оту чињеницу ће се прво споттицати сви развојни планови у будућности.

of Capital Investments, than under the Ministry of Infrastructure, and at the present within the Ministry of Environment.

Until the stabilization of the planning system does not occur, the feeble attempts of the state policy to correct the social, economic and spatial disparities will not have the long ranges and results-the border zone of Serbia towards Bulgaria is a striking example. It is logical to strengthen the border cooperation, regardless the future constitutional-legal status of Serbia within or in the periphery of the EU, because common sense and professionalism warrant it. The global economic crisis will not last for ever, so the financial resources, necessary precondition of every spatial development planning, will certainly be higher than today, while their spending and distribution more equitable and efficient than at this moment. Something in the concept and access of the spatial development planning leaves to be changed-that the same become real, closer to the real needs and priorities of the citizens, and less template like, prescribed from elder brother, generalised, declarative and empty-such as the Strategy of Spatial Development of Serbia or Spatial Plan of Serbia is, the making of which is just finished. Unfortunately, something will remain which neither methodology nor the EU and money can change: catastrophic demographic situation in the border zone of Serbia towards Bulgaria. All developmental plans will stumble over that fact in the future.

ЛИТЕРАТУРА/ BIBLIOGRAPHY

1. Andrusz, G., Harloe, M., Szelenyi, I. (ur.) (1996). Cities after socialism - Urban and regional change and conflict in post-socialist societies. Oxford: Blackwell Publishers.
2. СЕР (2006). Просторни план општине Кладово, Београд.
3. Ђорђевић, D. (1994). Структуре и трендови коришћења земљишта у пограничној зони Србије према Бугарској. *Glasnik Srpskog Geografskog društva*, 74(2), 15-22.
4. Djordjević, D. (2003). Ka novom zakonu o planiranju i izgradnji. U Decentralizacija, lokalna samouprava i prostorno planiranje. Београд: Француско-српски FORUM за просторно планiranje и регионалне политике.
5. Ђорђевић D., Dabović T. (2009). System of spatial planning in Serbia: a critical overview. DELA 31, Oddelek za geografijo, Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 143-157.

6. Harloe, M. (1996). Cities in the transition. U: Andrusz G, Harloe M, Szelenyi I (eds) Cities after socialism - Urban and regional change and conflict in post-socialist societies. Oxford: Blackwell Publishers.
7. Holmes, L. (1997). Post-communism: An introduction. Cambridge: Polity Press.
8. Kornai, J. (1997). Reforming the welfare state in postsocialist societies (editorial). World Development 25, 1183-1185.
9. Krešić, M. (2004). Serbian Planning and Constructing Law approach to city politics and urban management. Were we ready? U: Nedović-Budić Z, Tsenkova S (ur.), Winds of societal change: Remaking post-communist cities. Urbana: Russian, East European and Eurasian Center, University of Illinois.
10. Maier, K. (1994). Planning and education in planning in the Czech Republic. Journal of Planning Education and Research 13, 263-269.
11. Ministry of Construction and Regional Development of the Slovak Republic (2008). The Spatial Development of Interregional Co-operation in the Danube Space, DONAUREGIONEN, Bratislava: http://www.donauregionen.sk/project.../short_....pdf
12. <http://www.donauregionen.sk/project%20outputs/concept%20web.pdf>
13. Nedović-Budić, Z. (2001). Adjustment of planning practice to the new Eastern and Central European context. Journal of the American Planning Association 67, 38-52.
14. Nedović-Budić, Z., Cavrić, B. (2006). Waves of Planning: Framework for Studying the Evolution of Planning Systems and Empirical Insights from Serbia and Montenegro. Planning Perspectives 21, 393-425
15. Nedović-Budić, Z., Djordjević, D., Dabović, T. (2011). The Mornings after...Serbian Spatial Planning Legislation in Context. European Planning Studies, 19(3), 429 — 455.
16. Offe, C. (1996). Varieties of transition – The East European and East German experience. Cambridge: The MIT Press.
17. Pajović, D.S. (2005). Pregled urbanističkog zakonodavstva Srbije. Novi Sad: Udruženje urbanista Srbije.
18. Petovar, K. (2003). Urbana sociologija – Naši gradovi između države i građanina.
19. Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
20. RAPP (2004). Prostorni plan područja infrastrukturnog koridora Niš-granica Bugarske, Beograd.
21. RAPP (2007). Regionalni prostorni plan Timočke krajine, Beograd
22. RAPP (2008). Regionalni prostorni plan opština Južnog pomoravlja, Beograd
23. Stark, D. (1992). The great transformation? Social change in Eastern Europe. Contemporary Sociology 21, 299-304.
24. Stojkov, B., Subotic, S., Djordjevic, D. (2004). New trends in planning theory and practice in Serbia. alfa SPECTRA - Central European Journal of Architecture and Planning FA STU 2/2004, 9-15.
25. Taşan-Kok, T. (2004). Budapest, Istanbul, and Warsaw – Institutional and spatial change. Delft: Eburon.
26. The Planning and Building Act (2003). Official Register of the Republic of Serbia, No. 47/03, Belgrade.
27. Thomas, M. (1998). Thinking about planning in the transitional countries of Central and Eastern Europe. International planning studies 3, 321-333.
28. Tsenkova, S., Nedović-Budić, Z. (2006). Urban Mosaic of Post-socialist Europe – Space, Institutions and Policy. Heidelberg: Springer.
29. Vujosevic, M. (2002). New Changes in the Planning Theory and Practice in the West and Recommendations for the Planning in Serbia/ Yugoslavia. Belgrade: Institute of Architecture and Urban Planning of Serbia.

30. Vujošević, M., Nedović-Budić, Z. (2006). Planning and societal context – The case of Belgrade, Serbia. U Tsenkova S., Nedović-Budić Z. (ur.) Urban Mosaic of Post-Socialist Europe: Space, Institutions and Policy. Heidelberg: Springer.
31. Wu, F. (2003). Transitional cities (Commentary). Environment and Planning A 35, 1331-1338.
32. Живановић Т., Ђорђевић Д., Ђорђевић А. (2011) Регионални приступ планирању Подунавља у Србији. Зборник радова 3. Конгреса српских географа, Бањалука, 807-817.
33. Yugoslav Survey Online, 2007. <http://www.yusurvey.co.yu/>

КУЛТУРНИ ПЕЈСАЖ У ТЕОРИЈИ И ПРАКСИ ПРОСТОРНОГ ПЛАНИРАЊА

Миленко Живковић¹ и Мира Мандић¹

¹Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

Сажетак: Радом се актуализује проблематика концепта културног пејсажа у ретроспекту различитих приступа и праваца развоја. Савремени развојни процеси интензивирају трансформацију пејсажа и усложњавају развој културних система, репродукујући проблеме који детерминишу одрживи развој. Рационалније управљање пејсажом друштвена је неминовност која све више налази мјесто у различитим политикама друштвене праксе. Основни циљ рада је проблематизовање парадигме културног пејсажа са теоретског и практичног становишта као претпоставке одрживог развоја.

Кључне ријечи: Пејсаж (ландшафт), културни пејсаж, културна географија, трансформација, одрживи развој, животна средина, развојни процеси

Original scientific paper

CULTURAL LANDSCAPE IN THEORY AND PRACTICE OF SPATIAL PLANNING

Milenko Živković¹ and Mira Mandić¹

¹Faculty of Sciences, University of Banja Luka, Republika Srpska

Abstract: The paper deals with the concept of cultural landscape with retrospective of different approaches and courses of development. Modern development processes make the landscape transformation more intensive and cause the complexity of cultural systems growth as they reproduce problems that actually determine sustainable development whatsoever. A more rational management of the landscape is a social reality that has found its place among other policies of social practice. The paper aims at the issue of the cultural landscape paradigm (as a prerequisite of sustainable development) from both theoretical and practical aspects.

Key words: landscape (landschaft), cultural landscape, cultural geography, transformation, sustainable development, environment, development processes

УВОД

Чињеница је да је геопростор са својим природним и културним садржајима (пејсажом) подложен константним промјенама. Изражена динамичност рецентне пејсажне трансформације у узрочно-последичном је односу све испољенијег

INTRODUCTION

The fact is that the geo-space along with its natural and cultural contents (landscape) is susceptible to constant alterations. We have been recently facing the dynamic landscape transformations that are causally connected with turning natural landscape into the cultural

преображаја природног у културни пејсаж.

Културни пејсаж, у принципу, одражава материјализацију људских активности у простору. Карактерише га комплексност узрока генезе, интензитета развоја, морфогенезе и интензитета утицаја у простору. Ради се о сложенем механизму узрочно последичних односа изразито динамичних, еволутивних система. Савремени развојни процеси убрзано трансформишу животну средину усложњавајући развој културног пејсажа као и проблема који детерминишу будућност.

Све комплекснији проблеми друштвених односа, међуутицаја људског друштва и материјалног свијета, културе и природе, отварају питања рационалније просторно-функционалне организације и уређења простора, односно одговарајуће друштвене праксе и одрживог развоја, актуализујући у конкретном концепт културног пејсажа.

Концепт пејсажа утемељен је у географској науци и важан је сегмент њених теоретских разматрања и истраживања. Савремени развојни процеси и проблеми дају географији активну улогу у истраживању и изучавању друштвених и њима условљених процеса. Савремени свијет „тражи“ од географа да се позабаве његовим динамичним структурама и изазовима (Johnston, Taylor, Watts, 2002). „Поред географије пејсаж у фокус својих теоретских разматрања стављају и друге науке. Често, њихови резултати чине основе за издвајање, вредновање, заштиту и различите видове планирања пејсажа“ (Тошић, 2012, стр. 43). Дакле, плански приступ развоју културног пејсажа, различитим видовима политика друштвеног планирања, постаје реалност савременог друштва и предуслов одрживог развоја.

ПОИМАЊА И КОНЦЕПЦИЈА ПЕЈСАЖА У ГЕОГРАФИЈИ

У теоријским радовима географа појам пејсажа (одређивање и суштина концепта) није у потпуности разријешен. Према томе,

one.

Essentially, cultural landscape reflects the materialization of human activities within space. It is characterized by complex genesis, development intensity, morphogenesis, and the intensity of spatial impacts. It is a composite mechanism full of causal connections and dynamic, evolutionary systems. Modern processes of development quickly transform the environment and make the cultural landscape development and these future-wise problems even more complex.

Ever more complicated social relations, interrelations between the human society and material world, culture and nature, all raise questions of a more rational spatial-functional organization, i.e. more adequate social practices and sustainable development by making the cultural landscape concept more actual.

The landscape concept is based upon geography and is a pertinent part of its theoretical considerations and researches. Modern development processes and issues provide geography with a more active role when it comes to investigating both social processes and those that are determined by them. The modern world ‘asks’ geographers to deal with its dynamic structures and challenges (Johnston, Taylor, Watts, 2002). „Geography is not the only science that focuses its theoretical considerations upon the landscape. Often, the results provided make the basis for the extraction, evaluation, protection, and various planning of the landscape“ (Тошић, 2012, p. 43). Therefore, a pre-planned approach to cultural landscape development and other types of social planning are a reality of the modern society and a prerequisite of the sustainable development.

PERCEPTION AND CONCEPT OF LANDSCAPE IN GEOGRAPHY

The theoretical works of geographer have not yet reached agreement on the perception of landscape (definition and essence of the

по многим питањима теорије пејсажа није дошло до научних уопштавања, тиме и објективнијег приступа друштвеној пракси, што отежава квалитетније сагледавање радом дефинисане проблематике. Планирање пејсажа, данас све актуелније, захтјевније и комплексније, заснива своја ријешења првенствено на научно-истраживачким резултатима географије. Овим се не жели умањити улога и значај других наука које доприносе адекватним ријешењима.

Географи под појмом „пејсаж“ (фр. *peysage*) најчешће подразумевају дио Земљине површине (предио), хомогене физиономије, којом се издваја од околине. Поред појма пејсаж, у стручној и научној литератури српског говорног подручја, користи се и појам ландшафт (њем. *landschaft*), који је у њемачкој класичној географији поистовјећен са пејсажом.

Са модерним периодом развоја географије, од половине деветнаестог вијека, развија се у Њемачкој, потом у Француској, касније у другим европским земљама концепција ландшафта (пејсажа), подстакнута и попраћена бројним радовима географа. Под утицајем природног детерминизма и посибилистичког учења, као парадигми у географији, односно на дискурсу дуализма физичка – друштвена географија, настала су два приступа географског проучавања ландшафта, проучавање природних и проучавање културних ландшафта. Проучавање природних ландшафта (пејсажа) постаје предметом физичке географије, а културних друштвене, односно културне географије као њене субдисциплине.

Од успостављања концепта ландшафта у географији, па до најновијег периода у његовом поимању, преовлађавало је холистичко схватање и физиономско начело (Vresk, 1997). Ландшафт дакле, подразумјева изглед геопростора испољен кроз одређене форме природних, односно културних садржаја, као последице интеракције природе и људског друштва. Ради се о специфичним, хомогеним и динамичним

concept). Hence, many questions about the theory of landscape have not been given scientific answers and the social practice have not been more objectively approached to, which makes it more difficult to define these issues in a more qualitative manner. The landscape planning that has been so tangible and demanding these days based all the solution mostly on the geographical scientific research results. By this, we do not wish to minimize the role and relevance of other sciences that make contribution with their adequate solutions.

Speaking about the term landscape (French *peysage*) geographers usually refer to the part of the Earth's surface (scenery) of a homogeneous physiognomy that extracts it from its surrounding area. Apart from the term landscape, both expert and scientific Serbian speaking literature uses the term *landschaft* (German origin), which the classic German geography identifies with the term landscape.

Starting with mid 19th century, the modern courses of geography development in Germany and France, and then in other European countries, treated the concept of *landschaft* (landscape) through numerous geographers' work. Two geographical approaches to landscape – studies of natural and cultural landscapes – emerged under the impact of natural determinism and possibilistic studies (geographical paradigms), i.e. based on the physical-social geography dualism. The studying of natural landscape became the subject of physical geography and social geography (i.e. cultural geography as its sub-discipline) studied the cultural landscape.

Ever since the concept of landscape was set in geography until the recent perceptions, holistic perception and physiognomy principles have been dominant. (Vresk, 1997). Therefore, *landschaft* refers to the appearance of the geo-space expressed through different forms of natural, i.e. cultural content, which is a consequence of the interaction between nature and human society. It is about the specific, homogeneous, and dynamic spatial-

просторно-физиономским категоријама, које чине непоновљив и недијелив дио Земљине површине.

Учење о ландшафту послужило је као полазишна основа при диференцијацији простора (физиономска регионализација), попримајући поред научног све већи апликативни значај.

* * *

Људско друштво је својим радом, у задовољењу животних потреба, током историјског развоја стално мијењало и обликовало своје окружење. Интензитет антропогеног дјеловања одредио је степен измијењености животног простора и основну подјелу пејсажа, према настанку, на: примарни (природни) и секундарни (културни) пејсаж. У развоју културног пејсажа релевантне су све друштвене активности које иницирају и утичу на развојне процесе. Према томе, различити облици људског дјеловања у конкретним природним и друштвено-историјским околностима генеришу различите садржаје, као крајње облике своје геопросторне испољености (Живковић, 2010). Наиме, ради се о карактеристичним функционалним системима (рурног, урбаног, аграрног, индустријског, туристичког, инфраструктурног... карактера), примјерени различитим условима и могућностима развоја (Тодић, 2006). Дакле, степен и карактер модификације културног пејсажа, односно специфичности „културног идентитета“ ландшафта, овисан је о процесима проистеклим из одређених облика организације живота на конкретном простору и датом времену (Ruppert, Schaffer, Maier i Paesler, 1981).

Остварени увид у основну појмовност културних пејсажа логички упућује на њихово дефинисање као комплексних геопросторних система насталих људским радом током цивилизацијског развоја. Аутори, који се баве овом проблематиком углавном су на стајалишту проучавања културних пејсажа у контексту односа људског друштва и природе,

physiognomic categories that make the unforgettable and inseparable part of the Earth's surface.

Studies about landscape have been the starting point for spatial differentiation (physiognomic regionalization) attaining both scientific and applicable relevance.

* * *

During the historical development, through their labor, human society have been changing and adjusting the environment in order to meet their needs. The intensity of anthropogenic activities affected the level of living space alterations and the basic division of landscape formation was divided into: primary (natural) and secondary (cultural) landscape. When it comes to cultural landscape planning, what is relevant is all the social activities that affect and initiate development processes. Therefore, different types of human actions under specific natural and social-historical circumstances generate different content that are a final version of geo-political expression (Живковић, 2010). Namely, it is about typical functional systems (rural, urban, agrarian, industrial, touristic, or infrastructural) that adapt to various conditions and development options (Тодић, 2006). Therefore, the level and character of the cultural landscape modification, i.e. specificity of the landscape's 'cultural identity', depends on the processes that resulted from a life organization at a specific place and specific time (Ruppert, Schaffer, Maier and Paesler, 1981).

Perception of the basic idea of cultural landscapes logically indicates their definition in terms of complex geo-spatial systems that came out of human labor throughout civilization development. The authors who deal with these issues mostly regard the cultural landscape from the aspects of human society and nature, accenting the evolution from natural to cultural landscapes.

с нагласком на еволуцији од природног до културног пејсажа.

Концепт културног пејсажа зачиње се развојем културне географије у првој половини XX вијека. Протагонистом овог концепта сматра се амерички географ њемачког поријекла К.Сауер (оснивач „Берклијске школе културне географије“), који је 1925. године у чланку „Морфологија предјела“ увео у културну географију појам културног пејсажа (ландшафта). Тако се у културној географији, од самог њеног зачетка, као главни предмет проучавања наметнуо културни пејсаж, који је посматран као резултат трансформације природног пејсажа под утицајем култура људских заједница, што се у највећој мјери задржало до данас. Географско проучавање културног пејсажа усмјерено је дакле на однос човјек-природна средина и физиономске последице.

Нови теоријско-филозофски утицаји и парадигме у географији, 70-их година XX вијека, допријели су конструктивнијем развоју географије као науке, унутар ње културне географије, и новом погледу на културу и културни пејсаж. Традиционална културна географија подвргнута је бројним критикама због усредочености на материјалне садржаје, визуелне аспекте, наглашеног историјског карактера и сл. (Duncan, 1980; Jackson, 1989). У културну географију уводе се нови методолошки приступи (хуманистички, радикални) и нове теме карактеристичне за тзв. „културну транзицију“ (Грчић, 2011). Међутим, она не напушта нека од основних традиционалних обиљежја (однос човјек-природа, интерес за културне идентитете и културне предјеле). Географски пејсаж, сходно схватањима присталица хоролошке парадигме, дефинише се као недјeljива и непоновљива територијална јединица (функционално јединство), односно говори се о пејсажним геокомплексима и геосистемима. Такви приступи присутни су у радовима Бобека, Нефа, Туровског и неких других географа. Искорак у креативном поимању културног пејсажа иде са протагонистима парадигме организације

The cultural landscape concept started with the emergence of cultural geography at the early 20th century. German-American geographer, K. Sauer, is considered to be the pioneer of this concept (founder of the „Berkley cultural geography school“), who, in 1925, introduced the term of cultural landscape into cultural geography in his paper „Morphology of the scenery“. So, ever since the beginning of cultural geography, cultural landscape has been the main subject of its study, and has been regarded as a result of transformation of natural landscape under the influence of human cultural communities and it has been that way ever since. Geographical studies on cultural landscape rest on the humans-nature ratio and its physiognomic consequences.

The new theoretical-philosophical impacts and paradigms in geography in 1970s contributed a more constructive development of geography as a science and the cultural geography as its sub-discipline. Traditional cultural geography has been exposed to too much criticism due to its focus on material contents, visual aspects, and historical character (Duncan, 1980; Jackson, 1989). New methodological approaches (humanistic, radical) and new topics typical of ‘cultural transition’ were introduced into cultural geography “(Грчић, 2011). Nevertheless, it still holds down to some basic traditional features (humans-nature ration, cultural identity, cultural scenery, etc.). According to horologic paradigm advocates, geographical scenery is defined as an inseparable and inimitable territorial unit (functionally unified), i.e. we are then talking about scenery geo-complexes and geo-systems. Such one approach was typical in works of Bobek, Nef, Turovski, and some other geographers. A step forward within the cultural landscape perception was made by the advocates of spatial organization paradigm. Namely, they refer to cultural landschaft as „a product of a rationally planned action run by human society...” (Тошић, 2012, p. 44). The

простора, који културни ландшафт посматрају као „производ рационалне планске акције коју је спроводило друштво...” (Тошић, 2012, стр. 44). Новом културном географијом културни пејсаж постаје дио политике различитих видова друштвене праксе, уграђујући се постепено у основе савремених стратегија планирања.

new cultural geography made the cultural landscape a part of policies of various social practices, becoming a backbone of modern planning strategies.

Таб. 1. Елементи за одређивање парадигми у географији (према Harveyju, Hollyiu, 1981)

Tab. 1. Elements for setting geographic paradigm (according to Harveyju, Hollyiu, 1981)

Аутор	Егземплар	Представа о објекту (предмету)	Теорије и закони	Методе	Парадигме
Ratzel	<i>Antropogeographie</i>	однос анорганског и органског свијета	дарвинизам, природни детерминизам	дедуктивна; Newtonov закон; систематски приступи	природни детерминизам
Vidal de la Blache	<i>Tableau de la Geo-Graphie de la France</i>	стварање могућности за људске заједнице промјеном односа вриједности и начина живота	način života; produkt i refleksija odnosa čovjek-okolina	теренски рад; Case studies; узрочни односи	посибилизам
Sauer	<i>Problem of Land Clasification; Objectives of Geographic Study; The Morfology of Landscape</i>	вријеме-четврта димензија у географији; пејсаж у географији	културни пејсаж, настаје из природног; човјек-модификатор околине	теренски рад; историјска реконструкција културног пејсажа	парадигма пејсажа
Hartshorne	<i>Nature of Geography</i>	хронологија; идиографско схватање	функционални однос; класификација	теренски рад; картирање	хоролошка парадигма
Schaefer	<i>Exceptionalism in Geography</i>	просторне интеракције; просторна организација; номотетички приступ	локације; циркулација; дистрибуција; насеља	математичке и статистичке методе; научна метода	парадигма просторне организације

Извор: Према Harveyju, Hollyiu, 1981.

Source: According to Harveyju, Hollyiu, 1981.

Крајем прошлог вијека у географији се почиње осјећати утицај новог, постмодернистичког, друштвено-филозофског правца, па се с правом може говорити о парадигми постмодеризма у географији. Нови теоријско-методолошки приступи довели су до ширења спектра научног интересовања културне географије

In late 20th century, there was the impact of a new, post-modernist, social-philosophic movement so we can now freely speak about a post-modernist paradigm in geography. The new theoretical-methodological approaches caused a wider range of scientific interest of cultural geography that focuses on „characteristics of modern times“-

која се фокусирају на „особеностима новог времена“– глобализацију, сукоб култура у процесу глобализације, културне границе, бројне социјалне и моралне проблеме данашњице,... (Грчић, 2011, стр. 11). Редифинисана је концепција простора, локалитета и природне средине, што је дало нове димензије концепту културног ландшафта.

Елементарни увид у теоријско-методолошки развој концепта ландшафта у географији упућује на закључак да је свака парадигма на себи својствен начин третирала проблем пејсажа, дајући му адекватну улогу и значај у друштвеној пракси.

Да напоменемо, да се у одређеној мјери, али не и довољно, на директан или индиректан начин, културним пејсажом бавили и српски географи, од Јована Цвијића до новијих научних радова М. Грчића и других.

КУЛТУРНИ ПЕЈСАЖ И САВРЕМЕНА ТРАНСФОРМАЦИЈА ПРОСТОРА

На трансформацију пејсажа утиче више фактора природног, цивилизацијског, културолошког, друштвено-економског и историјско-политичког карактера (слика 1).

Дати прилог упућује на факторе трансформације пејсажа, подразумевајући при том конкретан простор и временски оквир. У конкретном, могући су сви облици односа и веза, као и корелација вишеструког односа међуовисности. Међудејство њихових утицаја предиспонира развојне процесе различитог интензитета и карактера, који трансформишу пејсаж конкретног геопростора.

Просторно-временски различит цивилизацијски развој предодредио је различите типове културног пејсажа дилем Земље. Они се разликују по више основа: постанку, степену трансформације, динамици промјена и доминантним факторима обликовања (Myga – Piatek, 2011). У основи детерминисани су структуром и физиономијом. Културни пејсаж као

globalization, cultural clashes, cultural boundaries, many social and moral issues, etc. (Грчић, 2011, p.11). The concepts of space, locations, and natural surroundings have been redefined, which provided a new dimension to the cultural landscape concept.

The basic insight into the theoretical-methodological development of the landscape concept indicates that each paradigm, in its own way, treated the landscape issues, giving them an adequate role in social practices.

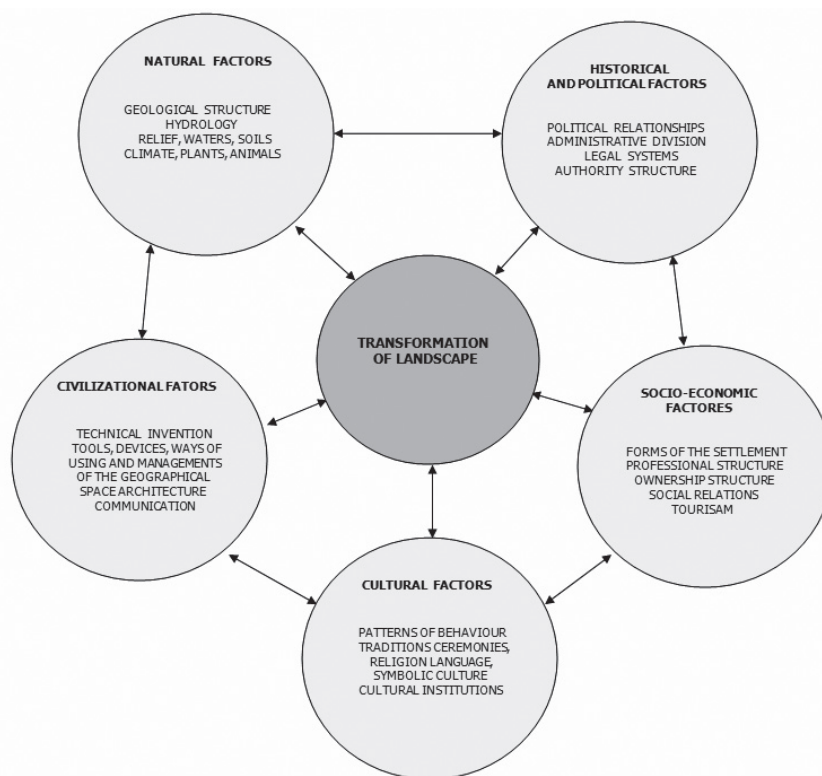
We should also mention that, to a certain extent but not sufficiently, both directly and indirectly, cultural landscape has been discussed by Serbian geographers from Jovan Cvijić to Mirko Grčić's recent papers.

CULTURAL LANDSCAPE AND MODERN SPATIAL TRANSFORMATION

The landscape transformation has been influenced by several factors such as natural, civilization, cultural, social-economic, and historical-political ones (Figure1).

The Figure indicates the factors of landscape transformation taking into account a specific space and timeline. More specifically, all possible types of relations and connections are considered as well as the co-relation of multiple inter-dependences. The interaction of the impacts determines the development processes of different character and intensity as they transform the landscape of a specific geo-space.

Difference in the space-time civilization development framework caused various types of cultural landscape throughout the world. They differ in more than one aspect: formation, level of transformation, change dynamics, and dominant factors of formation (Myga – Piatek, 2011). Basically, these are determined by the structure and physiognomy.

Сл. 1. Фактори промјене пејсажа (Myga-Piatek, 2011)

Fig. 1 The factors that influence the evolution of landscapes (Myga-Piatek, 2011)

еволуциони продужетак природног пејсажа, може се поред осталог сматрати одразом еволуционог развоја људских вјештина и способности да користе и преуређују околину – агрогенеза, техногенеза и инфогенеза (Andreychouk 2008). Исти аутор констатује да је рецентни пејсаж резултат процеса утемељених у техногенези и инфогенези.

Раст људске популације и цивилизацијских стандарда интензивира притисак на животну средину и „потрошњу“ простора. Пејсаж, обликован вијековима, подложен је брзој трансформацији, која се испољава: ширењем стамбених површина, „туристичком колонизацијом“, комерцијализацијом заштићених подручја (туризам, лов, викенд насеља...), подизањем комерцијалних комплекса, развојем саобраћајне инфраструктуре, развојем „вјештачких“ пејсажа (технополиси, вјештачка језера, вјештачка острва ...), индустријализацијом

The cultural landscape as an evolutionary extension of natural landscape can be regarded as a reflection of evolutionary development of human skills and ability to use and alter the environment – agro-genesis, technical-genesis, and info-genesis (Andreychouk 2008). The same author said that the recent landscape is a result of the processes based upon technical-genesis and info-genesis.

The development of human population and civilization standards puts pressure on environment and space ‘consummation’. The landscape, formed throughout centuries, is susceptible to quick transformation that results in: spreading of residential quarters, „tourist colonization“, commercial usage of protected areas (tourism, hunting, fishing, etc.), commercial settlements, traffic infrastructure, development of „artificial“ landscapes (techno-polises, artificial lakes, artificial islands, etc.), agricultural industrialization

пољопривреде и ширењем деградираних подручја (Myga-Piatek, 2011). Развој културног пејсажа у узрочно-последичном је односу са ширењем екумене.

Рецентни цивилизацијски развој усложњава утицај људског друштва на животну средину, док су процеси глобалне „потрошње“ простора све очигитији. Нарастајући проблеми одрживости геосистема (природни и вјештачки) подстичу друштвену свијест на промјену гледишта развојних приоритета и неминовности рационалнијег приступа планирању и управљању пејсажним комплексима.

КУЛТУРНИ ПЕЈСАЖ И САВРЕМЕНА ДРУШТВЕНА ПРАКСА

Процеси глобализације (међуповезаност и међуусловљеност друштвених, политичких, економских и културних процеса дијем свијета) усложњавају развој културних система отварајући проблеме битне по њихову одрживост. Упоредо се мијења и перцепција важности пејсажа, до концепта одрживог развоја. Уколико прихватимо већ наведено мишљење Анредјчука, да је рецентни пејсаж резултат процеса утемељених у техногенези и инфогенези, долази се до спознаје да наука-знање постаје кључни фактор развоја савременог човјечанства.

Пејсаж не спада у потрошачко добро, напротив треба га третирати попут стратешког ресурса (Gorka, 2008; Redclift, 1996). Наведена размишљања подразумевају рационализацију економисања простором, односно планирање развојних процеса на принципима одрживости.

У већини земаља Европе осјећа се потреба за новом просторно-функционалном организацијом и демократизацијом у смислу либерализације раније централизованих одлука о управљању простором. У земљама Западне Европе, 70-их година прошлога вијека, предузимају се мјере заштите вриједности, одржавања и регенерације

and spreading of de-agrarian areas (Myga-Piatek, 2011). There is a causal connection between the cultural landscape development and ecumenism spread.

The recent civilization development complicates the human impact on the environment and the processes of global space ‘consummation’ have become more obvious. The growing problems of geo-system sustainability (natural and anthropogenic alike) initiate the social awareness about development priorities and inevitability of a more rational approach to landscape planning and management.

CULTURAL LANDSCAPE AND MODERN SOCIAL PRACTICES

Processes of globalization (interconnection and mutual conditioning of social, political, economic, and cultural processes throughout the world) complicate the development of cultural systems rising up the issues relevant for the sustainability. Simultaneously, the perception of the landscape importance alters. If we embrace Andrejczuk’s opinion that the recent landscape is the result of processes based upon techno-genesis and info-genesis, we infer that science and knowledge are keys to modern humankind development.

Landscape is not a part of consummation goods but it should be treated as a strategic resource (Gorka, 2008; Redclift, 1996). All these opinions indicate a more rational space usage, i.e. planning of development processes based on the sustainability principles. In most European countries, there is a need for a new spatial-functional organization and democracy with reference to liberalization of previously centralized decisions on spatial management. In 1970s west Europe there were some measures adopted so as to protect the value of the landscape in order to maintain and regenerate it. Meanwhile, landscape planning made a long way from the initial concept of protection to the sustainable

пејсажа. У међувремену, планирање пејсажа еволуирало је од првобитног концепта заштите до концепта одрживог развоја. Нови приступи политици планирања пејсажа, првенствено у Европској унији, стављају у први план заштиту, управљање и планирање. На то нас упућује „Европска конвенција о пејсажу“ (међународни документ важећи за земље које су га усвојиле), донешена 2000. године (на снази од 2004). Конвенцију чини скуп одредница и законских стандарда који детерминишу пејсажне политике. У питању су нови инструментарији који се превасходно односе на заштиту, управљање и планирање ландшафта у Европи (Gerlee, 2008). Генерално, политика пејсажа заснована је на перспективи одрживог развоја. Одредбе конвенције истичу улогу пејсажа у друштвеној пракси. Конвенција наглашава да пејсаж чини фундаментални ресурс економског развоја и истиче његов еколошки и културни значај. Између осталог, конвенција регулише пејсаж као темељну компоненту европског природног и културног наслеђа, што је уједно и фактор јачања европског идентитета (Gerlee, 2008). Дакле, укупни квалитет пејсажа има значајну улогу на квалитет живота људске популације.

Сходно новим приступима у политици планирања пејсажа Европске уније и Европској конвенцији о пејсажу, пејсаж Републике Српске, односно Босне и Херцеговине, треба посматрати као опште добро и темељни развојни ресурс. То подразумева промјену перцепције о пејсажу, нови приступ издвајања, вредновања, управљања и планирања, претпостављајући комплексност, мултифункционалност, економичност, трајност, еколошност.

Републику Српску карактерише изразит природни диверзитет као и специфичности културно-историјског наслеђа, пројектованих кроз хетерогеност испољавања културног пејсажа. Квалитативна својства пејсажа прожета су еколошком димензијом. Приступ у третирању његових вриједности показатељ је неизграђености вриједносног и институционалног система и представља

development concept. The new approaches to landscape planning, mostly in European Union, refer to protection, management, and planning. Furthermore, it is clearly stated in the ‘European Convention on Landscape’ adopted in 2000 (an international document valid in the adopting countries that came into force in 2004). The Convention is a set of guidelines and legal standards that determine the landscape policies. It is about the new instruments that mostly refer to European landscape protection, management, and planning (Gerlee, 2008). Generally, the landscape policy is based upon the sustainable development perspective. The provisions of the Convention stress out the role of landscape in social practices. The Convention says that landscape is a fundamental resource of the economic development crucial from both ecological and cultural aspects. Among other things, the Convention regulates the landscape as a basic component of European natural and cultural heritage, which also makes it a crucial feature of making European identity stronger (Gerlee, 2008). Thus, the total quality of landscape significantly impacts the human population life standards.

Due to the new approaches to EU landscape planning and European Convention on Landscape, the RS and BiH landscape should also be considered as a common goods and basic development resource. Therefore, it is crucial to alter the perception of landscape, its evaluation, management and planning, taking into account its complexity, multi-functionality, and economic and ecological aspects.

Republic of Srpska is rich in natural diversity and cultural-historic heritage, projected through heterogeneity of cultural landscape. The qualitative features of landscape are full of ecological dimensions. The treatment of landscape values indicates the insufficient perception of valorization and institutional systems and is the weakest link in treating space and development. The existing regressive trend in RS landscape development

најслабији сегмент у третирању простора и развојним политикама. Присутни регресивни тренд у развоју пејсажа РС најочљивији је код руралних екосистема. Управљање развојем пејсажа у складу са развојним принципима дефинисано је с више правних аката и закона у циљу његове заштите и унапређења (Закон о заштити животне средине, Закон о заштити природе, Закон о националним парковима, Закон о културним добрима...). Некоординисаност унутар институционалног система, између законске регулативе и праксе, манифестује се у дегенеративним формама културног пејсажа, и пејсажа уопште, с могућим дугорочним посљедицама на развој геосистема Републике Српске.

Сет донесених закона представља полазни корак у свеобухватном приступу проблематици заштите природних и културних вриједности у циљу њиховог одрживог развоја и потреба наредних генерација. Комплексан приступ захтјева сарадњу на свим нивоима и „координисане активности корисника простора, те ангажман надлежних научних, образовних и културних институција“ (Гњато, 2010, стр. 33). У начину актуелног економисања геопростором Републике Српске наглашен је недостатак просторног планирања и управљања, интегралног сагледавања културног и природног пејсажа као и некоординисано дјеловање актера у кориштењу простора и његовој трансформацији.

ЗАКЉУЧАК

Однос према културном пејсажу има просторно-временску димензију видљиву у ретроспекту различитих научних парадигми. Динамика развојних процеса и њихова глобализација интензивирају експлоатацију простора, чиме се доводи у питање његова одрживост.

Теорија и пракса појединих земаља недвосмислено су показале да концепт културног ландшафта интегрише низ

is most obvious with the rural ecosystems. Landscape development management in compliance with the development principles is defined by several legal acts and laws aiming at its protection and improvement Law on Environment Protection, Law on Nature Protection, Law on National Parks, Law on Cultural Goods, etc.). Poor coordination within the institutional system and legal practice resulted in degenerative forms of cultural landscape with possible long-term consequences for the geo-system development of Republic of Srpska.

The set of laws recently adopted is the starting point of the overall approach to natural and cultural values protection, aiming at the sustainable development and future generations' needs. This complex approach calls for the cooperation at all levels and „coordinated activities of the space users and the engagement of authorities, educational, scientific and cultural institutions“ (Гњато, 2010, p.33). The current economic usage of the RS geo-space lacks spatial planning and management, and integral comprehension of cultural and natural landscapes, and is full of uncoordinated usage of the space and its transformation.

CONCLUSION

The treatment of cultural landscape has a spatial-time dimension that is obvious when it comes to retrospection of different scientific paradigms. The development dynamics and globalization intensify the space exploitation, which puts the sustainability in risk.

Both theory and practice of some countries undoubtedly showed that the cultural landscape concept integrated a whole range of development problems relevant

развојних проблема битних за одрживи развој. Успостављање друштвеног амбијента, у којем је одговорност располагања животном средином морална норма, постаје неопходност савременог друштва, због досегнутог прага толеранције и одрживости капацитета геосистема, што претпоставља нову парадигму у поимању културног пејсажа.

Концепт пејсажа има своје утемељење у географској науци, што јој даје право на активну улогу у усмјеравању развојних процеса у правцу позитивне трансформације.

Степен уређености пејсажа одражава ниво цивилизацијског развоја и његове мултипродуктивности.

for the sustainable development. Modern society demands a social atmosphere in which responsibility for environment would be a moral normative because the geo-system capacities and sustainability have reached the. All this leads us towards a new paradigm of cultural landscape perception.

The landscape concept lies in the geographical science, which gives geography the right to actively conduct the development processes towards positive transformation.

The level of landscape design reflects the level of civilization development and its multi-productivity.

ЛИТЕРАТУРА/BIBLIOGRAPHY:

1. Andreychouk, V. (2008). *Evolution of the geographical environment and contemporary geography*, Dissertations Commission of Cultural Landscape of PGS
2. Duncan, J., S. (1980). The Superorganic in American Cultural Geography. *Annals of the Association of American Cultural Geographers*.
3. Ђнато, Р., Живак, Н., Медар-Тања, И. (2010). Институционални оквир и развојни аспекти заштићених подручја у Републици Српској. *Гласник ГДРС, св. 14*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске
4. Gerlee, A. (2008). *Landscape and "landscape qualities" in national law and public perception*, in Landscape studies as a basis of proper spation management, ed.: Zareba A., Chylinska D., University of Wroclaw, Wroclaw.
5. Gorka, A. (2008). *Landscape management in the in the time of consumption*, Dissertations Commission of Cultural Landscape of PGS.
6. Грчић, М. (2011). Гносеолошки модели географских проучавања односа природе и друштва. *Гласник српског географског друштва, свеска ХСГ-бр.1*. Београд: СГД
7. Грчић, М. (2011). Културна географија - аспект и дисциплина друштвене географије. *Гласник ГДРС, св. 15*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске
8. Harvey, M., E., Holly, B., P. (1981). *Paradigm, Philosophy and Geographic Thought*. Croom Helm
9. Johnston, R., J., Taylor, P., J., Watts, M., J. (2002). *Geographies of Global Change: Remapping the World* (2.izd.). Oxford: Blackwell
10. Jackson, P. (1989). *Maps of Meaning: An Introduction to Cultural Geography*. London: Unwin Hyman
11. Myga-Piatek, U. (2011). Cultural Landscape of the 21st Centuru: Geographical Consideration between Theory and Practice. *Hrvatski geografski glasnik, Vol. 73, br. 2*. Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo
12. Redclift, M., R. (1996). *Wasted: counting the cost of global consumption*. London: Eartscan
13. Ruppert, K., Schaffer, F., Maier, J., Paesler, R.. (1981). *Socijalna geografija*. Zagreb: Školska knj.

14. Тодић, Д. (2006). *Културни пејсаж новоградске општине*. Бања Лука: Географско друштво Републике Српске, књ. 16
15. Тошић, Д. (2012). *Културни пејсаж у географској парадигми*, Међународни научни скуп, Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду
16. Vresk, M. (1997). *Uvod u geografiju - razvoj, struktura, metodologija*. Zagreb: Školska knjiga
17. Живковић, М. (2010). Регионалногеографски нодално-функционални концепт у контексту савремених географских кретања. *Глобус*, бр. 35. Београд: Српско географско друштво

ПОИМАЊЕ И КАРАКТЕРИСТИКЕ РУРАЛНОСТИ И УРБАНОСТИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Мира Мандић¹

¹Природно-математички факултет, Универзитет у Бањој Луци, Република Српска

Сажетак: У раду је анализирана примјена различитих и често међусобно супротстављених критеријума у типологији простора и насеља Босне и Херцеговине, чиме се доприноси формирању нереалних претпоставки о простору и његовим потенцијалима те отежава издвајање проблемских подручја и приступ комплексном планирању развоја. Анализом карактеристика територијално-административне организације БиХ, просторне дистрибуције и функционалности општинских средишта указује се на могуће просторне и развојне консеквенце као посљедице перцепције насеобинске стварности.

Кључне ријечи: урбаност, руралност, типологија, територијално-административна подјела, Босна и Херцеговина, Република Српска, градско насеље, општинско средиште

Original scientific paper

THE CONCEPT AND CHARACTERISTICS OF RURAL AND URBAN IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Mira Mandić¹

¹Faculty of Sciences, University of Banja Luka, Republika Srpska

Abstract: The paper analyzes the application of different and often very opposed criteria on the typology of areas and settlements in Bosnia and Herzegovina. Furthermore, this contributes unrealistic hypothesis on space and its potentials and makes it harder to differentiate the problematic areas and to improve the complex idea of development planning. The analyses of characteristics of territorial and administrative organization of BiH and spatial distribution and functionality of municipal centers help us identify the potential spatial and development consequences as the consequences of the settlement reality perception.

Key words: urban, rural, typology, territorial-administrative division, Bosnia and Herzegovina, Republic of Srpska, urban settlement, municipal centre

---

УВОД

Однос руралних и урбаних подручја, територијално–административна организација и функционална изграђеност управних средишта локалних административних јединица показатељ су достигнутог степена развоја, организованости државе и изграђености локалних функционалних капацитета. Посљедица су бројних фактора: геопросторних карактеристика, историјског

INTRODUCTION

What indicates the level of development, state organization, and local functional capacities are the relations between the rural and urban areas, territorial-administrative organization, and the functional structure of local administrative centers. These are all consequences of numerous factors such as geospatial characteristics, historic development and heritage, size and shape of

развоја и наслијеђа, величине и облика државне територије, размјештаја становништва, политичког договора, успостављеног концепта развоја и слично. Кроз цијелу историју човјечанства урбана насеља су носиоци политичког, економског, културног и научно-технолошког развоја, чиме се намеће потреба планирања њиховог просторног размјештаја и функционалног капацитета.

Простор Босне и Херцеговине карактерише висок степен руралности. Око 90% њене територије, по више геопросторних аспеката, представља рурални простор (заступљеност природног пејсажа, пољопривредне површине, дисперзија становништва, карактеристике насеобинског система и инфраструктурна опремљеност). По попису 1991. г. преко 50% становништва БиХ живјело је у сеоским насељима. Од укупно 5825 насеља, 105 је имало статус градских, а 30 је било демографски испражњено. Грађанским ратом 1992 – 1995. заустављени су процеси индустријализације и привредног развоја. Транзиција друштвеног система промјенила је динамику и квалитативна обиљежја друштвено-географских процеса (урбанизације, деаграизације и дерурализације) са израженим посљедицама у насеобинској средини. У условима нове територијално–административне организације БиХ и неизграђености правног и институционалног система отежно је праћење њихове испољености, а тиме и израда адекватних стратегија развоја. Некритично прихватање „увезених“ методологија и приступа у валоризацији и планирању развоја, неприлагођених датим приликама, доприноси конфузији у сагледавању географске стварности простора РС и БиХ уопште. Анализе у овом раду заснивају се на постојећој статистици, која се у недостатку података званичног пописа, заснива на процјенама, због чега демографске показатеље послје 1991. г. треба сматрати релативним. Због неустављеног катастра непокретности, површине општина нису апсолутно тачне, а у 42 општине није усаглашена ентитетска граница.

the state territory, population distribution, political consensus, the development concept, and many more. Throughout human history, urban settlements have been the carriers of political, economic, cultural, scientific, and technological growth, which calls for the necessity to nourish the planning of urban spatial distribution and its functional capacities.

High level of rural areas is typical of Bosnia and Herzegovina territory. Around 90% of the territory is rural, according to more than one geospatial aspects (the size of natural landscape, agricultural soil, population dispersion, features of settlement system and infrastructure). According to 1991 census, more than 50% of BiH population lived in rural settlements. Out of 5825 total settlements, 105 were urban and 30 were demographically empty. The 1992 – 1995 civil war stopped the processes of industrialization and commercial growth. The transition of the social system altered the dynamics and quality of social-geographic processes (urbanization, de-agrarization and de-ruralization) all of which deeply affected the settlements. Within the terms of new territorial-administrative organization of BiH and lack of legal and institutional systems, it was much harder to track these processes and adequately devise a new development strategy. Non-critical acceptance of „imported“ methodology and the inadequate approaches to development valorization and planning, contributed the confusion when it came to observation of geographical reality of BiH and RS in general. Analyses in this paper are mostly based on the existing statistics which is – due to lack of official census – supported by mere assumptions, which is why we should be careful when taking into account the demographic features after 1991. Due to lack of official cadastres, the surface data of each municipality are incorrect, and in 42 municipalities the entity borders have not yet been agreed upon.

КАРАКТЕРИСТИКЕ УРБАНОСТИ
У УСЛОВИМА ТЕРИТОРИЈАЛНО –
АДМИНИСТРАТИВНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Развој локалних заједница заснива се првенствено на властитим потенцијалима и функционалном капацитету локалних урбаних центара као носилаца развоја. У територијално–административној организацији БиХ законом су дефинисане општине, као основне територијалне јединице самоуправе, које се формирају са циљем задовољавања основних потреба становништва. Општинска средишта, посредством функционалног капацитета, регулишу привредни и демографски развој. У периоду СР БиХ, односно другој половини XX вијека, више пута вршена је унутрашња реорганизација у циљу постизања ефикаснијег система управљања и развоја. Недостатак развојних центара, нарочито изражен у југозападној и источној Босни и високој Херцеговини, резултирао је миграцијама становништва према регионалним центрима средишње и перипанонске БиХ.

Процеси индустријализације и урбанизације трансформисали су насеобински систем у правцу развоја урбаних обиљежја. Просторна дисперзија урбаних насеља утицала је на развојне токове. Број општина средином–60 година прошлог вијека подударан је с бројем насеља која су задовољавала критеријум урбаности.

Градски статус насеља дефинисан је на нивоу бивше Југославије комплексним критеријима Милоша Мацура који су кориштени приликом обраде података пописа становништва 1953. и 1961. г. (Мацура, 1954). Критеријум је подразумјевао више демографско–статистичких квантитативно–квалитативних показатеља (минимум 2000 становника и овисно о њему удио запослених ван пољопривреде). Од 1971. године, сходно развојним процесима, допуњаван је различитим социо–економским показатељима (број домаћинстава без пољопривредног

CHARACTERISTICS OF URBAN
WITHIN THE TERMS OF TERRITORIAL-
ADMINISTRATIVE ORGANIZATION OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA

The development of local communities is mostly based upon their own potentials and functional capacities of urban centers that carry the growth. The territorial-administrative organization of BiH legally defines the municipalities as the basic territorial units of self-governance, and these are formed with a goal to meet the basic needs of the population. The municipal centers, via their functional capacities, regulate the commercial and demographic development. In former Socialist Republic of BiH, i.e. in second half of 20th century, the internal reorganization had been performed more than once aiming at a more efficient system of governance and development. The lack of development centers, especially in south-west and east Bosnia and highlands of Herzegovina, resulted in population migrations towards the regional centers of central and peri-Pannonian BiH.

Processes of industrialization and urbanization transformed the settlement system into urban-featured settlements. The spatial dispersion of urban settlements affected the development process. The number of municipalities in 1960s matched the number of settlements that met the urban criteria.

The status of urban settlements at former Yugoslavia level was defined by complex criteria of Milos Macura, which were used upon the processing of data of the population census in 1953 and 1961 (Macura, 1954). His criteria referred to several demographic-statistical and quantitative-qualitative parameters (2000 people minimum and the ratio of those employed out of the agrarian sector). Starting with 1971, due to the development processes, the criteria were updated with different social-economic indicators (number of households without cultivated soil, number of employees in the living location, ratio of

посједа, удио запослених у мјесту становања, удио дневних миграната и др). Наведеним показатељима разграничавају се градско и сеоско становништво и градска и сеоска насеља. Увођење административно–правног критеријума Законом о просторном уређењу БиХ 1974. г. методологија типологије насеља губи аналитички карактер и свако управно средиште у пракси добија статус градског насеља (Службени лист СР БиХ 13/74). До 1992. г. БиХ је била подијељена на 109 јединица локалне самоуправе (општина), од којих је пет било на територији града Сарајева, чиме је пријератна БиХ имала 105 градских насеља. Ради појашњења, географска наука комплексном типологијом дијели насеља на: урбана или градска, сеоска и мјешовита. Између термина урбано насеље, градско насеље и град ставља се знак једнакости. У правној пракси разликују се у смислу правног статуса термини град као јединица локалне самоуправе и градско насеље као средиште јединице локалне самоуправе. Урбанисти чешће користе термин урбано насеље, примјењујући га на сваки изграђени простор, што отежава диференцирање руралних и урбаних насеља у простору и њихових морфофизиономских, демографских и функционалних карактеристика.

Дејтонска Босна и Херцеговина има сложенију територијално–административну подјелу. Састоји се из два ентитета: Федерације Босне и Херцеговине и Републике Српске и Дистрикта Брчко, формираног у границама бивше истоимене општине. Федерација БиХ подијељена је на 79 јединица локалне самоуправе (општина) организованих у 10 кантона. Република Српска има 62 општине. Дакле, територија БиХ подијељена је на 142 јединице локалне самоуправе (у даљем тексту општине), што је уситњенија територијална подјела у односу на пријератну. Новонастале општине углавном су формиране дуж ентитеских граница, издвајањем дијелова или цијелих насеља из већ постојећих општина на основу етничке припадности становништва. Карактерише их

daily migrants, etc.). These criteria make difference between the city and country population and city and country settlement. The introduction of administrative-legal criterion by the Law on Spatial Planning of BiH in 1974 lead towards a methodology that lost the analytical character and each governance center was in practice given the status of an urban settlement (Official Gazette of SR BiH 13/74). Up until 1992, BiH had been divided into 109 local self-governance units (municipalities), five of which was on the Sarajevo city territory, meaning that pre-war BiH actually had had 105 urban centers. To make it more clear, geographical science uses a complex typology to divide settlements into urban, rural, and mixed ones. On the other hand, there is an equality sign among the terms urban settlement, city settlement, and city. The legislative practice makes the following differentiation: city as a unit of local self-governance and city settlement as a centre of a unit of local self-governance. Urbanists use the term urban settlement more often and they use it to refer to every constructed area, which makes it more difficult to discern rural and urban areas and their morpho-physiomic, demographic, and functional features.

The Dayton Bosnia and Herzegovina has a more complex territorial-administrative division. It combines two entities (BiH Federation and Republic of Srpska) and a Brcko District formed within the borderline of former municipality of Brcko. The BiH Federation consists of 79 units of local self-governance (municipalities) organized into 10 cantons. Republic of Srpska has 62 municipalities. Therefore, BiH territory is divided into 142 units of local self-governance (further referred to as municipalities), which makes the division even more complex than it was before the war. The newly-formed municipalities were mostly formed along the entity borderline and whole settlements or some of the parts were extracted from the existing municipalities based on the ethnical principle. Poor demographic capacities, small

мала територија, слаб демографски капацитет, привредна неразвијеност, недостатак насеља јачег функционалног капацитета, одвојеност од бивших општинских средишта.

Дословна примјена правно-административног критеријума, у недостатку нове законске регулативе, „мијења“ статус насеља свим новопроглашеним општинским средиштима, дајући им формално градске прерогативе на основу административне функције, при чему основни елементи урбаности нису задовољени (број становника, функционални капацитет, инфраструктурна опремљеност, урбана изграђеност). Напротив, у међувремену ова насеља су демографски и функционално ослабила. Хетерогеност географске основе и географско-историјски развој детерминишу просторногеографске карактеристике општина (површину, број становника, мрежу насеља, густину насељености, привредне активности, могућности интегрисања).

territory, commercial underdevelopment, lack of settlements with stronger functional capacity, and seclusion from former municipality centers are typical.

A consistent application of the legal-administrative criterion, due to the lack of new legislation, „changes“ the settlement status for all the newly-formed municipality centers giving them formal city characteristics without meeting the basic urban features (population number, functional capacities, infrastructure, and urban constructions). On the contrary, meanwhile, the settlement suffered both demographic and functional set-back. Heterogeneity of geographical background and geographical-historical development determine the spatial-geographic features of municipalities (surface of the territory, number of population, settlement network, population density, commercial activities, and integration prospects).

Таб.1. Разлике у геопросторним карактеристикама општина БиХ

Tab. 1. Differences in geo-spatial characteristics among BiH municipalities

Size	Surface of the municipality	Population	Population density	No. of settlements	No. of services registered
Minimum	9,9 км ² Novo Sarajevo	62 people Istocni Drvar	0,8 people/км ² Istocni Drvar	3 settlements in Istocni Drvar	4 services in Istocni Drvar and Istocni Mostar
Maximum	1138 км ² Фоча	225000 people Banjaluka	520 people/км ² Istocna Ilidza	168 settlements in Konjic	More than 140 services in Banjaluka
Величина	Површина општине	Број становника	Густина насељености	Број насеља	Број регистрованих дјелатности
Минимум	9,9 км ² Ново Сарајево	62 стан. И. Дрвар	0,8 стан/км ² И. Дрвар	3 насеља И. Дрвар и И. Мостар	4 дјелатности И. Дрвар и И. Мостар
Максимум	1138 км ² Фоча	225000 стан. Бања Лука	520 стан/км ² И. Илиџа	168 насеља Коњиц	преко 140 дјел. Бања Лука

Извор: Статистички годишњак РС, 2009; Статистички годишњак ФБиХ, 2011.

Source: RS Statistics Annual, 2009; BiH Federation Statistics Annual, 2011

Разлике између највеће и најмање општине у површини је 114 пута, у броју становника 3 630 пута и у густини насељености 650 пута. Просјечна површина општина у РС је око 400 км² и 22 570 становника, а у Ф БиХ 316 км² са 30 400 становника. У оба ентитета доминирају општине са 10 000 – 20 000 становника. Наведени показатељи илуструју сложеност приступа диференцирању простора.

Комплексност и неуниформност коришћених критеријума у типологији насеља отежава хористички и хронолошки приступ упоређивању степена урбаности, а тиме и динамике развојних процеса. Поимање урбаног насеља као компактно изграђеног централног (средишњег) насеља, које задовољава своје и потребе ширег окружења различитим услугама, доводи у питање урбаност новопроглашених општинских средишта у БиХ. Насеобинске прилике намећу потребу преиспитивања урбаности и других општинских средишта која функционалним капацитетом не задовољавају животне потребе локалног становништва. Тиме се потиरे и дефиниција општине, односно оправданост формирања и намеће потреба просторно–функционалне реорганизације. Формирање патуљастих општина уз ентитетску границу првенствено је политички мотивисано и без могућности развојних ефеката. По више основа наведене општине могу се дефинисати као периферни рурални простор који карактерише сиромаштво, заосталост у развоју и социјална искљученост. Ради успостављања рационалнијег система управљања локалним заједницама и потстицања развоја и територијалне кохезије, у датим приликама био би прихатљивији модел мањег броја општина с развијеном мрежом секундарних центара. Територијална агенда ЕУ у будућем развоју посебну пажњу посвећује управо поттицању развоја таквих подручја кроз стимулисање развоја централних насеља (Council for Rural Area, 2000; Територијална агенда ЕУ, 2011).

The territory difference between the largest and smallest municipality is 114 times, the population difference is 3 630 times, and the population density is 650 times. The average municipality surface in RS is around 400 km² with 22 570 population, and in BiH Federation it is 316 km² with 30 400 population. Both entities are dominated by municipalities with 10 000 – 20 000 people. These indicators illustrate the complexity of the approach to spatial differentiation.

Because the typology criteria are complex and non-uniformed, it is more difficult to perform a heuristic and chronological approach to matching level of urbanism and development processes dynamics. The idea of urban settlement as a compact central settlement that would meet all the needs of its own and the surrounding area questions the urbanity of the newly-formed municipalities in BiH. The situation with the settlements makes it necessary to re-question the urban principles of other municipal centers the functional capacities of which do not meet the living needs of the population. This all doubts the definition of the municipality, i.e. the adequacy of its formation and imposes the necessity to conduct the spatial-functional reorganization. Creation of tiny municipalities down the entity borderline is, above all, politically motivated without any growth perspectives. With the help of more than one criterion, these municipalities can be defined as peripheral rural areas characterized by poverty, backwardness of progress, and social exclusion. In order to set a more rational system of governance over the local communities and to support the development, territorial cohesion, given the situation it would be more appropriate to have a model of a smaller number of municipalities with a highly-developed network of secondary centers. Territorial agenda of European Union in future development should pay more attention to helping improve the development of such areas through incentives for central settlements (Council of Rural Area, 2000,

Дословна примјена правног критеријума, у актуелној територијалној организацији, значи теоретски, да БиХ има 142 градска насеља, од чега РС 62. У Републици Српској 9 општина има мање или око 2000 становника, што њихова управна средишта, по статистичко-демографском критеријуму, елиминише као градска насеља (општине Берковићи, Доњи Жабар, Језеро, Источни Дрвар, Источни Мостар, Крупа на Уни, Оштра Лука, Петровац и Рибник). Функционално су неизграђена; с недостатком производне функције, односно економске основе. Карактерише их недостатак јавних услуга, осим основношколског образовања и примарне медицинске заштите. Средиште општине И. Дрвар, насеље Потоци има 11 становника, а општине И. Мостар, насеље Зијемље мање од 60 становника (теренски рад). Функционална неизграђеност чини наведене општине и њихова управна средишта неефикасним. Сличне карактеристике имају општинска средишта: Калиновик, Шековићи и Трново. Демографски и функционално су ослабила, па се ни на њих не може примјенити критеријум М. Мацуре (Мацура, 1954). У ФБиХ општине Фоча и Пале (настале ентитетским разграничавањем од рубних дијелова истоимених општина, чија су средишта у РС), те Добретићи и Равно имају испод 2000 становника. Бивша општинска средишта Грахово, Гламоч и Крешево више не испуњавају статистичко-демографски критеријум. Од средишта новоформираних општина стандарде градског насеља у потпуности задовољава Источно Сарајево. Остала насеља: Костајница, Милићи, Петрово и Вукосавље у РС, те Бужим, Домањевац, Клокотница и Матузићи у Ф БиХ, по статистичко – демографском критеријуму, могу се сматрати градским насељима (Бијељић, 2012), док је развијеност урбаних функција релативна и упитна.

Territorial agenda of EU, 2011).

A literal application of the legal criterion, within the current territorial organization, would mean that BiH has 142 urban settlements, 62 of which are in Republic of Srpska. In Republic of Srpska, there are 9 municipalities with less than 2000 people, which eliminate their centers as urban according to the statistical-demographic criterion (municipalities of Berkovici, Donji Zabar, Jezero, Istocni Drvar, Istocni Mostar, Krupa na Uni, Ostra Luka, Petrovac, and Ribnik). These are all functionally under-constructed; they also lack production, i.e. the economic background. Lack of public services, except from primary schools and primary health service, are typical of these municipalities. Potoci, the centre of the Drvar municipality has the population of 11 people, and Ziemlje in Istocni Mostar has less than 60 (field work data). Because the following municipalities are not functionally constructed makes their centers non-efficient: Kalinovik, Sekovici, and Trnovo. They are demographically and functionally poor so here Macura's criterion is not applicable (Macura, 1954). In BiH Federation, municipalities of Foca, Pale (formed after the entity borderlining in the edging parts of municipalities that are partially in the RS territory), Dobretici, and Ravno all have less than 2000 people. Former municipal centers of Grahovo, Glamoc, and Kresevo no longer meet the statistical-demographic criterion. Only Istocno Sarajevo meets the urban centre criterion out of all newly-formed municipalities. Other centers – Kostajnica, Milic, Petrovo, and Vukosavlje in RS and Buzim, Domaljevac, Klokotnica, and Matuzici in BiH Federation, can be considered as urban settlements (Bijelic, 2012) according to the statistical-demographic criterion, but the development of their urban functions is relative and within doubt.

Таб.2. Величина општина у БиХ на основу броја становника (процјена актуелног стања)
Tab. 2. Size of BiH municipalities based on the number of population (estimations of the existing situation)

Број становника у општини	Број општина у РС	Број општина у ФБиХ	Број општина БиХ Укупно %
No. of population in municipality	Number of RS municipalities	Number of BiH Federation municipalities	Number of BiH municipalities total %
Up to 1000 people	4	1	5 3,5,%
1000- 5000 people	12	10	22 15,5%
5 000-10000 people	7	4	11 7.7%
10 000 – 20 000 people	16	24	40 28%
20000-50000 people	17	27	45*31,7%
50000-100000 people	4	9	13 9,1%
More than 100000 people	2	4	64 %

*у анализу је уврштен и Брчко дистрикт: По броју становника припада групи административних јединица од 50 000- 100 000 становника.

* the analysis included Brcko District: by the number of population, it belongs to administrative units from 50 000 to 100 000 population.

Извор: Статистички годишњак РС, 2009; Статистички годишњак Ф БиХ, 2011.

Source: RS Statistics Annual, 2009; BiH Federation Statistics Annual, 2011

Функционални развој мањих општинских средишта врло је значајан. Представљају развојне центре углавном ријетко насељеног депопулационог простора, чији привредни и демографски развој треба стимулирати. Привредна стагнација и смањена улагања у инфраструктуру и јавну потрошњу резултирају укидањем појединих функција: мреже основних школа, амбуланти и домова здравља и др. Тиме слаби аргументација о њиховом дословном поистовјетивању са градским насељем. Актуелне прилике неминовно намећу потребу рационалније организације јединица локалне управе БиХ с упориштем у демографској и насеобинској стварности.

Селективним приступом примјени административно–правног критеријума, уз уважавање статистичко–демографског и социо-економског критеријума, број градских насеља у БиХ може се условно ограничити на 114 насеља. Нека насеља имају минималну испуњеност услова градског статуса, више утемељеног на броју становника и удјелу деаграризованог становништва, него

Functional development of smaller municipal centers is very important. They represent the development centers of poorly populated depopulation space, the demographic and commercial development of which still must be stimulated. Commercial stagnation and poor infrastructure investments and public services resulted in the abolition of certain function such as primary school network, ambulances, etc. This further weakens their identification with urban settlements. Inevitably, the current situation imposes the necessity to devise a more rational organization of local self-governance units in BiH based on a demographic and settlement reality.

A selective application of the administrative-legal criterion can narrow down the number of settlements down to 114, following the statistical-demographic and social-economic criteria. Some settlements meet the minimum conditions and are more based on the number of population and the ratio of non-agrarian population rather than the functional capacities. The

на функционалном капацитету. Укупни показатељи детерминишу их као „мање непроизводне агломерације незапосленог становништва без посједа“. Ова насеља, без разлике на правни статус и административну функцију, у комплексној типологији насеља припадају тзв. мјешовитим насељима и пролазе трансформацију (функционалну, демографску и физиономску) из села у градске центре. Брзина трансформације условљена је динамиком развојних процеса, због чије је ретроградности већина датих насеља доживјела стагнацију. Очито је, да су грађанским ратом и транзицијом друштвеног система у БиХ и окружењу, успостављени нови друштвено-економски односи и друштвене структуре. Тиме се мијења начин живота у урбаним и руралним просторима и намеће потреба увођења нових параметара у формирању критеријума при дефинисању статуса насеља.

Политичким (административно-правним) одлукама у пракси се редефинише појам урбаности и урбанитета, као и критеријуми за дефинисање статуса насеља, у циљу остваривања локалних интереса. Разлике у суштинском значењу и функцији урбаних насеља и статусног положаја, успостављеног политичко–административним одлукама, отварају бројна практична питања. До 1992. г. законском регулативом о локалној самоуправи у БиХ функционисали су град као јединица локалне самоуправе и градска насеља као сједишта јединица локалне самоуправе (Службени лист СР БиХ 33/75). У пракси статус града имало је највеће урбано средиште БиХ Сарајево и административно се дијелило на више општина. Остала урбана насеља називана су градским насељима и била су средишта општина. У актуелној регулативи осам насеља у БиХ имају статус града: Сарајево, Источно Сарајево, Мостар, Бања Лука, Приједор, Добој, Бијељина и Требиње. У просторном смислу Сарајево представља јединствено градско насеље, а у територијално– административном смислу два насеља: Сарајево и Источно Сарајево,

total indicators define them as „less non-productive agglomeration of household-free unemployed population“. These settlements, regardless of the legal status and administrative function, are, according to a complex typology of settlements, regarded as so-called mixed settlements and are suffering the transformation (functional, demographic, and physiognomic) from villages into urban centers. The speed of the transformation is conditioned by the dynamics of the development processes, and its backwardness lead towards stagnation. It is obvious that, due to the civil war and social transition in BiH, new social-economic relations and social structures have been set. This all alters the way of life in both urban and rural areas and sets forth the need to introduce new parameters for forming criteria that would define the status of a settlement.

Political (administrative-legal) decisions in practice redefine the idea of urban and urbanism into criteria for defining the status of a settlement aiming at achieving local interests. Numerous practical questions have been raised because of the essential differences when it comes to urban settlement function and status set by political-administrative decisions. Up to 1992, the legislation on local self-governance in BiH had said that a city was a unit of local self-governance and urban settlements were actually centers of local self-governance units (Official Gazette of SR BiH 33/75). In practice, the status of a city was given to the biggest urban centre in BiH – Sarajevo, and it was administratively divided into several municipalities. Other urban settlements had been referred to as towns and had been the centers of municipalities. Nowadays, eight settlements in BiH have the status of a city – Sarajevo, Istocno Sarajevo, Mostar, Banjaluka, Prijedor, Doboј, Bijeljina and Trebinje. Spatial-wise, Sarajevo is a unified urban settlement, and territory-administration-wise there are two of them - Sarajevo and Istocno Sarajevo (a direct consequence of the civil war and the internal

настале као посљедица грађанског рата и унутрашње подјеле БиХ. Источно Сарајево је формирано од дијела градског насеља Сарајева и приградског насеља Лукавица који су на територији РС.

Осим Сарајева које је формирано као заједница градских општина остали градови су настали „правном трансформацијом“ цијелих територија бивших општина с насеобинским системом, на бази аргумената о броју становника, густини насељености и сету друштвених услуга. Упоредивање квантитативних и квалитативних показатеља урбане аргументације наведених градова показује значајне разлике. Најбројнију популацију има Сарајево (преко 400 000 ст.), а најмалобројнију Источно Сарајево (око 10 000), најгушће насељено је Сарајево (343 ст/км², а најријеђе Требиње (36 ст/км²).

Упоредивање насеобинског система, квалитета физичке и друштвене инфраструктуре и функционалне диверзификациј указује на велике разлике, како између наведених градова, још израженије унутар административних граница истих градова. Условљене су насеобинским разликама и великом заступљеношћу типичних руралних простора. Распрострањеност руралног простора не карактерише градове Сарајева и Ист. Сарајево. Територија Града Бања Лука већа је за 40% од територије Града Требиња, има два и по пута више регистрованих дјелатности, осам пута бројнију популацију и пет пута гушћу насељеност, али и три пута мање насеља, што значи да је мрежа насеља Града Требиња ситнија (Статистички годишњак РС, 2009). Површина Града Сарајева већа је од Ист. Сарајева 36 пута, а број становника 40 пута.

Проглашавање територија општина градовима, административни је потез са очекиваним статусним и економским ефектима; међутим у датим економским приликама, ова очекивања не могу бити остварена. Хетерогеност геопростора унутар граница дефинисаних градова

БиХ division). Istocno Sarajevo was formed out of a part of Sarajevo city and a suburban settlement of Lukavica, both of which are in RS territory.

Except from Sarajevo that was formed as a unity of urban municipalities, other cities were formed via „a legal transformation“ of the total territories of former municipalities that had had a settlement system (that was all based on the number of population, population density, and public services). There are large differences coming out as a result of a comparison of both quantitative and qualitative indicators of urbanism in these cities. Sarajevo has the largest population (over 400 000), and the smallest is in Istocno Sarajevo (around 10 000), density is largest in Sarajevo again (343 people per square kilometer) and poorest in Trebinje (36 people/km²).

Differences between settlement systems, the quality of both physical and social infrastructure, and functional diversity all indicate large differences, which are even stronger within the administrative borders of the same cities. The distribution of rural space is not typical of the cities of Sarajevo and Istocno Sarajevo. The territory of the city of Banjaluka is 40% larger than the territory of Trebinje, it has 2,5 times more registered services, eight times larger population, and five times bigger density of population, but also three times fewer suburbs, meaning that the settlement network of Trebinje is poorer (Statistical annual of RS 2009). The territory of Sarajevo is 36 times larger than the territory of Istocno Sarajevo, and it has 40 times bigger population.

Making a municipality a city is an administrative procedure the status and economic effects of which are expected but hard to reach. The heterogeneity of a geospace within the borders defined by cities indicates that there is a need to have a differential approach to urban development planning and rural space planning along with the village settlement system. Hence, the

намеће потребу диференцираног приступа у планирању развоја урбане територије и руралног простора са сеоским насеобинским системом. С тога, њихова формална правно – статусна одредница уноси забуну у поимање карактеристика простора.

ДЕФИНИСАЊЕ РУРАЛНОГ ПРОСТОРА

Као што постоје разлике у тумачењу појма урбаности и његови модалитети, тако и у поимању руралног простора постоје различити приступи и типологије. Одабир критеријума за издвајање руралних подручја и типологије по разним основама: типу пољопривреде, насеобинском систему, степену модернизације, интегрисаности с урбаним простором и др, диференцирају простор на основу одређених карактеристика. Рурална подручја детерминише доминантност природне основе. Њене карактеристике представљају основу за успостављање насеобинског система и привредних активности, које се манифестују великим разликама у карактеристикама руралних подручја и захтијевају комплексност приступа и специфичне стратегије развоја.

„Рурална подручја карактерише систем сеоских насеља, при чијем се издвајању планерској пракси користе критеријуми: демографски, физиолошки (густина насељености и густина изграђености), функционални, правни и комбиновани“ (Симоновић, Рибар, 1993. стр. 120). Познати српски географ Јован Цвијић дефинише село као мање насеље с пољопривредом као доминантним начином производње у којем је становништво повезаном сродничким и радним везама. Цвијић истиче да је село релативан појам, овисно о друштвено-економским и историјским чиниоцима. Бранислав Којић дефинише село на основу пет основних елемената: „већина становништва се бави пољопривредом, мала густина насељености 10-20 стан/км², максимално 40 стан/км², слаба комунална опремљеност,

formal legal-status feature causes confusion when it comes to characteristics of a space.

DEFINING A RURAL AREA

As there are differences when it comes to interpretation of urban and its modality, there are also various approaches and typologies of the notion of rural space. The selection of criteria for differentiation of rural areas and variously-based typologies (type of agriculture, settlement system, level of modernization, integration into urban space, etc.) differentiate the space based on certain characteristics. Rural areas are determined by nature-dominated background. Its characteristics are the backbone of setting a settlement system and commercial activities that both manifest through large differences of rural areas and call for a more complex approach and specific development strategies.

Rural areas are characterized by a system of village settlements, whereas the following criteria are used: demographic, physiologic (population density and construction density), functional, legal, and combined (Simonović, Ribar, 1993, p. 120). Jovan Cvijić, a well-known Serbian geographer defined a village as a small settlement with agriculture as a dominant manner of production, in which population is connected by both kin and working connections. Cvijić, also said that village is a relative idea, depending on the social-economic and historic features. Branislav Kojić defined the village based on the five elements: “most population is engaged in agriculture, small population density- 10-20 people/км², maximum 40 people/км², poor sewage, gardens also containing functional facilities such as storages for machines, stables, etc. functions of living and labor are mutually connected. External functions of

дворишта поред становања садрже и објекте привредне функције (објекти за смјештај пољопривредних машина, стоке,...). Функција рада и становања су повезане. Спољне функције већине сеоских насеља су слабо развијене“ (Којић, 1973, стр. 119-120). Рурални простор спорије се трансформише под утицајем савремених друштвено-географских процеса, и са изразитим разликама у интензитету промјена унутар сеоског насеобинског система.

Опште карактеристике руралног простора и сеоских насеља могу се разврстати у три групе. Природногеографске карактеристике (чине 85- 90% територија свих земаља у свијету). Демографске и социо-економске карактеристике заједничке за већину насеља су: мање агломерације ријеђе насељености, слабијег образовања, претежно старије популације с доминацијом пољопривреде као основном дјелатности и извором прихода, те породицом као економском и радном заједницом. Инфраструктурне карактеристике села имају мањи капацитет у односу на урбана подручја.

У издвајању руралних подручја земље Европске уније од 1994. г. примјењују критеријуме Организације за економску сарадњу и развој (OECD) засноване на густини насељености од 150 стан/км² као границом руралног и урбаног, са одступањем оvisно о географској основи, густини насељености и насеобинском систему појединих држава. Овај критеријум тешко је примјењив на простор Босне и Херцеговине због комплексности природногеографске основе и насеобинских прилика, насталих као посљедица ратне деструкције. Примјеном наведеног критеријума, због слабљења демографског потенцијала, БиХ показује мањи степен урбаности у односу на прије двије деценије. По резултатима пописа становништва 1991. г. око 50% становништва БиХ живјело је у руралним подручјима. Процјенама заснованим на OECD методологији, поч. XXI око 90 % становништва БиХ живи у руралним подручјима, односно насељима, што је

most villages are poorly developed“ (Kojić, 1973, pp. 119-120). The rural space is more slowly transformed under the influence of modern social-geographic processes, with strong differences in the intensity of changes within the village settlement system.

The general characteristics of rural space village settlements can be divided into three groups. Natural-geographic characteristics make 85- 90% territory of all world countries. Demographic and social-economic characteristics are the same for most settlements: smaller agglomeration of poor population density, poor education, mostly elderly population, dominated by agriculture as the basic activity, and the family as a both economic and labor community. Infrastructural characteristics of a village are of a smaller capacity than those in urban areas.

When it comes to defining rural areas, ever since 1994, EU countries have been applying OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) criteria that are based upon the population density of 150 people/км² as a limit between the rural and urban, with certain deviations depending on the geographical background, population density, and settlement systems of some countries. It is rather difficult to apply these criteria to Bosnia and Herzegovina due to its complex natural-geographical features and settlement system that had suffered the consequences of war destruction. The application of the aforementioned criteria in BiH indicates a smaller degree of urbanism in comparison with 2 decades ago because of weakening of the demographic potentials. According to the 1991 census, around 50% of BiH population lived in rural areas. According to estimations of OECD methodology, in early 21st century, around 90 % of BiH population is living in rural areas, i.e. in settlements, which opposes the social-geographical processes (urbanization, population migrations, etc.). The mean population density in BiH has decreased from 88 people/км² in 1991 to around 60 people/км² in 2012. године.

у супротности с друштвеногеографским процесима (урбанизацијом, миграцијама становништва,...). Средња густина насељености БиХ опала је са 88 стан/км² 1991. на око 60 стан/км² 2012.године. По актуелним статистичким процјенама броја становника, Ф БиХ има за око 30 становника по км² насељенију територију од РС (88 наспрам 56 стан/км²).Разлике у густини насељености општина су изразито велике, што би по OECD методологији представљало разлике у њиховој руралности, односно урбаности.Њеном дословном примјеном, без других критеријума, градови Мостар и Требиње, посматрано у административним границама, били би рурално подручје, а општине Калесија и Цазин урбано подручје.

According to the current population statistics, BiH Federation has some 30 people/ км² larger density than RS (88 versus 56 people/ км²). The variations in density among the municipalities are vast, which in accordance with OECD methodology, would indicate urban/rural features of these settlements. The literal application of the methodology, without any other criteria, would make cities of Mostar and Trebinje rural areas, and Kalesija and Cazin urban ones, with reference to administrative borderline.

Таб.3. Општине с најмањим и највећим густинама насељености (актуелно стање)
Tab. 3. Municipalities with smallest and largest population density (currently)

Општине најмање густине насељености	Општине највеће густине насељености
Municipalities with smallest density	Municipalities with largest density
Источни Дрвар (0,8 стан/км ²), Ливно (3,4 стан/км ²), Равно (4,3 стан/км ²), Трново, Калиновик, Источни Мостар и Купрес – мање од 10 стан/км ²	Градске општине Сарајево - од 827 стан /км ² , Стари град до 7432 стан/км ² Ново Сарајево, затим Тузла 485 стан/км ² (у Ф БиХ), Бања Лука 186 стан /км ² (у РС)

Извор: Завод за статистику РС, 2009.; Федерални завод за статистику, 2011.
Source: RS Statistics Annual, 2009; BiH Federation Statistics Annual, 2011.

По попису становништва 1991. г. најмању насељеност имале су општине Босански Петровац, Хан Пијесак и Билећа – око 20 стан/ км², а највећу насељеност Сарајево – Центар 2 265 стан/км² (Државни завод за статистику, 1995).

Актуелне демографске показатеље треба узети с резрвом. Постоји оправдана сумња да су реални демографски показатељи нижи. Уколико се покаже тачном на предстојећем попису, издвојиће се већи број општина, које због слабе демографске основе и недостатка развојних центра, представљају проблемска подручја. За таква подручја потребно је урадити посебне стратегије развоја.

Дословна примјена критеријума OECD-а у дефинисању руралних подручја БиХ резултирала би у пракси формалним и

According to 1991 census, the smallest density was in municipalities of Bosanski Petrovac, Han Pijesak, and Bileca – around 20 people/ км², and it was largest in Sarajevo Centre - 2 265 people/км² (Croatian Statistics Institute, 1995).

We should be very careful with the existing demographic indicators. There is a reasonable doubt that the real demographic indicators are much lower. In case the next census shows them true, there will be a large number of problematic municipalities due to their poor demographic basis and lack of development centers. Thus, is essential to devise special development strategies for these areas.

A literal application of OECD criteria in defining BiH rural areas would practically result in formal and status differences among

статусним разликама у мрежи насеља, без утемељења на квалитативним показатељима, и искривљеном сликом геопросторне стварности. Ова методологија примјењена је у Стратегији руралног развоја РС при дефинисању руралних подручја (Стратегија руралног развоја РС 2009). Док је административно–правним критеријумом спуштен праг урбаности, што је омогућио увођење урбанистички и функционално неизграђених насеља у градска, висок праг OECD – ове методологије, због ослабљених демографско–насеобинских прилика, по више елемената урбане територије дефинише као руралне. Примјењено на простор Ф БиХ свега 22 општине од њих 79, припада у групу урбаних или 12,5% територије (Пуљић, Шетка, Прљић, 2009, стр. 131). Сличне показатеље има и простор РС, па се простор БиХ на основу густине насељености може назвати доминантно руралним. Наведене методологије изазивају конфузију у типологији геопростора и насеља БиХ и отежавају издвајање проблемских подручја и центара носилаца развоја. Нелогичности наведеног издвајања простора видљиве су у различитим стратегијама развоја, локалним еколошким акционим плановима, просторним плановима и другој планерској документацији.

Наведени разлози намећу потребу детаљније анализе насеобинског система БиХ и његових квалитативних карактеристика у сврху кориговања наведених критеријума. Демографски и социо-економски показатељи на нивоу БиХ последњи пут су анализирани у попису 1981, дјелимично 1991. г. и парцијално ажурирани у пројектима неких локалних заједница (пр. општине Горњосанско–пливског региона и Нови Град у РС). Динамичне промјене у миграцијама становништва и структуралним обиљежјима чине показатеље предходних пописа становништва неупотребљивим. Због предстојећег пописа у октобру 2013. г. неопходно је нагласити неминовност јединственог приступа у третирању појма

the settlement networks, with no background in qualitative indicators and the whole picture of geospatial reality would be deviant. This methodology was applied in the RS Strategy of Rural Development with defining the rural areas (RS Strategy of Rural Development 2009). On one hand, the administrative-legal criterion weakened the urbanity, which enabled the transformation of the urban non-constructed settlements into urban ones. On the other hand, OECD methodology defined these as rural, mostly due to poor demographic-settlement situation. In case of BiH Federation, 'only 22 municipalities out of 79 belongs to the urban ones, or 12, 5% of the territory' (Puljic, Setka Prljic, 2009, p.131). Similar indicators are typical of the RS territory so BiH space, based on the population density, can be referred to predominantly rural. All these methodologies cause confusion when it comes to making typology of geo-space and settlements in BiH, making it hard to determine the real problematic areas and development centers. The backside of these area definitions is evident in different development strategies, local ecological action plans, and other planning documents.

All the aforementioned reasons call for more detailed analyses of the BiH settlement system and its qualitative characteristics in order to improve the criteria. Demographic and social-economic indicators were last analyzed in 1981 census, and partially in the 1991 census, whereas some local communities updated the data on their own projects (Gornjesanski-plivski region and Novi Grad in RS). The dynamic migration alterations and structural marks indicate the previous censuses as useless. Because of the following October 2013 census, it is necessary to point out the inevitable unique approach to treating rural and urban. Setting certain standards in processing the data would help comparatively analyze and monitor the development processes and form a realistic idea about the space.

руралности и урбаности. Успостављање стандарда приликом обраде података, омогућило би компаративну анализу развојних процеса, њихово праћење и усмјеравање те формирање реалне предоцбе о простору.

ЗАКЉУЧАК

Новонастале политичке, насеобинске и економске прилике намећу потребу реорганизације мреже насеља као и нову територијално–административну подјелу БиХ и РС. Одређивање статуса насеља додјељивањем урбаних и руралних прерогатива све чешће је резултат административних одлука, а не научно утемељених критеријума и аргумендованих чињеница. Оваква пракса доводи до формирања искивљене слике о геопростору и развојним процесима. Неопходно је приступити преиспитивању статуса насеља дефинисањем релевантних критеријума заснованих на просторним чињеницама, чиме би се усагласиле наука и пракса. Уважавање квалитативних карактеристика насеобинског система доприноси објективном спознавању просторне стварности. Чини предуслов у изради стратегија развоја и доношењу адекватних мјера за развој система насеља, у циљу квалитетније просторне организације и смањивања регионалних разлика.

CONCLUSION

The recent political, settlement, and economic situation imposes the necessity to reorganize the settlement network and territorial-administrative division in RS and BiH. Giving urban and rural prefixes to settlements is more and more often a result of administrative decision-making and not scientifically-based criteria and arguments. In practice, this leads towards creation of a false idea about the geospace and development processes. Thus, it is crucial to re-question the settlement status by defining relevant criteria based on spatial facts, which would further harmonize both science and practice. Taking into account the qualitative features of a settlement system would help a more objective idea of the spatial reality. This would also be a prerequisite for devising a development strategy and adopting adequate measures for the development of the settlement network, aiming at a better spatial organization and decrease of regional differences.

ЛИТЕРАТУРА/BIBLIOGRAPHY

1. Бијелић, Б. (2012). Дефиниција и типологије градских насеља Босне и Херцеговине. *Локална самоуправа у планирању и уређењу простора и насеља*. У Зборнику радова: *Градови у XXI вијеку*. Београд
2. Council for Rural Area (2000). *Statament on Agenda 2000 and rural areas*. Countryside Council for Wales. Dutch Council for the Rural areas
3. Којић, Б. (1973). *Сеоска архитектура и руризам*. Београд: Грађевинска књига
4. Мацура, М. (1954). Критеријуми за разграничавање градског и сеоског становништва. Београд: *Статистичка ревија, број 3-4*

5. Пуљић, Б, Шетка, Прљић, М. (2009). Стање просторног планирања и одрживог развоја руралних простора у Ф БиХ. У Зборнику радова: *Првог међународног зnanственог симпозијума Купрес*. Купрес
6. Симоновић, Ђ., Рибар, М. (1993). *Уређење сеоских територија и насеља*. Београд
7. *Службени лист СР БиХ 33/75*. (1975). Одлука о утврђивању градова и насеља градског карактера. Сарајево
8. *Службени лист СР Босне и Херцеговине 13/74* (1974). Закон о просторном уређењу. Сарајево
9. *Становништво Босне и Херцеговине. Народносни састав по насељима* (1995). Загреб: Државни завод за статистику
10. *Статистички годишњак ФБиХ* (2011). Сарајево: Федерални завод за статистику
11. *Статистички годишњак Републике Српске* (2009). Завод за статистику РС. Бања Лука.
12. *Стратегија руралног развоја Републике Српске* (2009). Влада РС, Бања Лука.
13. *Територијална агенда ЕУ до 2020. г. – Стање и перспективе простора ЕУ* (2011). Београд: Инжењерска комора Србије, Матична секција планера, преводи, књига 8

АНАЛИЗА АУТОМАТСКЕ КАРТОГРАФСKE ГЕНЕРАЛИЗАЦИЈЕ У ДИГИТАЛНОМ КАРТИРАЊУ

Драгољуб Секуловић¹ и Синиша Дробњак²

¹Универзитет одбране – Војна академија, Београд, Република Србија

²Војногеографски институт, Београд, Република Србија

Сажетак: Картографско генералисање је стваралачки процес уопштавања, који се примењује при пројектовању и састављању садржаја географских карата. Обухвата проучавање географске средине, систематизацију географских података, процену с обзиром на врсту (тип), намену и размер карте, одабирање или обједињавање и њихово графичко приказивање, уз већи или мањи степен упрошћавања. У ери дигиталне картографије све више се посвећује пажња развоју алата за аутоматску генерализацију картографског садржаја. У овом раду урађена је анализа аутоматске картографске генерализације при преласку са дигиталне топографске карте размера 1:25 000 (ДТК25) у дигиталну топографску карту размера 1:50 000 (ДТК50).

Кључне речи: Аутоматска картографска генерализација, ГИС

Original scientific paper

ANALYSIS OF AUTOMATIC CARTOGRAPHIC GENERALIZATION IN DIGITAL MAPPING

Dragoljub Sekulović¹ and Siniša Drobnjak²

¹University of Defence – Military Academy, Belgrade, Republic of Serbia

²Military-geographical Institute Belgrade, Republic of Serbia

Abstract: Cartographic generalization is a creative process of abstraction, which is used in the design and preparation content of geographic maps. It includes the study of the geographic environment, processing of geographic data, and an evaluation with regard to type, purpose and scale of the map, or selecting and merging their graphical presentation, with greater or lesser degree of abstraction. In the era of digital cartography more attention is paid to developing tools for automatic generalization of cartographic content. In this paper we analyzed automatic cartographic generalization in production digital topographic map scale 1:50 000 (DTM50) from digital topographic map scale 1:25 000 (DTM25).

Key words: Automatic cartographic generalization, GIS

УВОД

Картографско генералисање се по правилу изводи на основу унапред разрађених критеријума. Они се формирају приликом пројектовања карте на основу испитивања пре почетка израде карте и у току израде се не мењају. То је услов да карта буде уједначене вредности и стандардног квалитета на

INTRODUCTION

Cartographic generalization is generally performed based on previously developed criteria. These criteria are formed upon projecting maps on the basis of tests before making the map and in the course of preparation they do not change. It is a requirement that the map has uniformed values and standard

целој територији картирања. Потреба за све ширим асортиманом географских карата, и то не само по размеру и садржају него и по облику и начину представљања, обавезује картографа да тражи и нађе посебне реалне критеријуме картографског генералисања за сваку поједину карту. Успех у томе је један од кључних фактора стварања добре и сврсисходне географске карте.

Истраживање аутоматске картографске генерализације може се прикључити на различитим платформама за развој. Аутоматизација картографског уопштавања је процес у фокусу многих истраживања. Задатак и смисао картографског генералисања је да реши питање изражавања суштинских, типичних и карактеристичних особености територије картирања и појава на њој у сагласности са наменом и размером карте. Од великог броја географских података, који постоје на картираној територији, треба извући логичан број података који су од општег значаја и могу се прегледно приказати на географским картама. Избор података је резултат анализе потреба с обзиром на намену карте, могућности које пружа размер карте и резултат студије географске ситуације на земљишту. Избор садржаја карата дефинисан је усвајањем картографског модела података. Географски садржај на изворној карти, на више изворних карата или скуп географских података у комплекту картографских извора, путем картографског генералисања, трансформише се у сажетији вид географског садржаја нове карте (Lamy et al, 1999; Lee and Hardy, 2005; Regnaud, 2005; Kazemi et al, 2007; Qian et al, 2008; Burghardt et al, 2008).

Праћењем развоја стандарда у области прикупљања, организације, обраде и презентације просторних података у Војногеографском институту (ВГИ) – Београд, просторни подаци Дигиталне топографске карте у размери 1:25 000 (ДТК25) организовани су у централној Геопросторној бази података у размери 1:25 000 (ГБП25). Она представља основу за генерисање осталих карата размерног низа који се производе у

quality throughout the territory being mapped. The need for a broader range of all of the map, not only in its size and content but also the form and manner of presentation, cartographer is bound to seek and find real special cartographic generalizing criteria for each ticket. Success in this is one of the key factors to create good and meaningful maps.

The research of automatic map generalization can be connected to different platforms for development. Automatic cartographic generalization is the process on which many studies are focused. The main task of mapping and generalizing process is to solve the problem of expressing the core, typical and characteristic features of the mapping territory and the occurrence of it in accordance with the purpose and scale of the map. From a large number of geographic data that exist on the mapping territory a logical amount of data should be drawn, which are of general interest and can be clearly shown on maps. Data selection is the result of a need for analysis with regard to the purpose of the map, the opportunities provided by map scale and geographic result of a study of the situation on the ground. Travel plan maps defined by the adoption of the cartographic data model. Geographic map of the original content, the more expensive the original maps or geographic data supplied cartographic sources, by mapping generalizing, is transformed into a more concise form of geographical importance that a new map contains. (Lamy et al, 1999; Lee and Hardy, 2005; Regnaud, 2005; Kazemi et al, 2007; Qian et al, 2008; Burghardt et al, 2008).

Tracking the development of standards in the field of collection, organization, processing and presentation of spatial data in the Military Geographical Institute (MGI) - Belgrade, spatial data digital topographic maps in scale 1:25 000 (DTM25) are organized in the central Geospatial database in the ratio of 1 : 25 000 (GSD25). It is used to generate other scale-based series maps produced in MGI, digital topographic maps in the scale

ВГИ-у, а првенствено топографских карата у размери 1:50 000 (ТК50), 1:100 000 (ТК100) и 1:250 000 (ТК250) (Татомировић et al, 2007; Sekulović et al, 2008; Тадић, 2010; Секуловић и Дробњак, 2011).

У технолошком процесу израде ГБП25 у раду је примењено превођење растерског садржаја листова Топографске карте 1:25 000 (ТК25) у векторски облик са референтним алфанумеричким подацима и директно картирање са савремених фотограметријских подлога као што је ортофото.

ГЕОПРОСТОРНА БАЗА ПОДАТАКА У РАЗМЕРИ 1:25 000 (ГБП25)

У технолошки процес допуне података ГБП25 у ВГИ-у уведена је технологија дигиталне фотограметријске реституције, као и технологија глобалног позиционирања (ГПС) као подршка допуни ГБП25 на терену. Примењивост овако израђене ГБП25 нарочито је значајна са аспеката производње целог размерног низа топографских карата помоћу алата картографске генерализације, картографско -репродукцијске подршке тиражној штампи листова ТК, као и са аспекта стварања основе за развој једног комплексног геоинформационог система (инфраструктуре просторних података) на националном нивоу чија је примењивост веома широка.

Технолошки процес израде ГБП25 заснива се на картирању садржаја карте методама дигиталне фотограметријске реституције и картографској обради истог у ГИС окружењу, коришћењем референтних алфанумеричких података. Процес векторизације се реализује уз строго поштовање логичког модела података респектујући могућности, односно начин рада у изабраном софтверском окружењу. Предвиђена технолошка решења израде ГБП25 подразумевају да ће се и допуна садржаја вршити такође методама дигиталне фотограметријске реституције. Целокупан технолошки поступак израде ГБП25 са могућностима дистрибуције података дат је на слици 1.

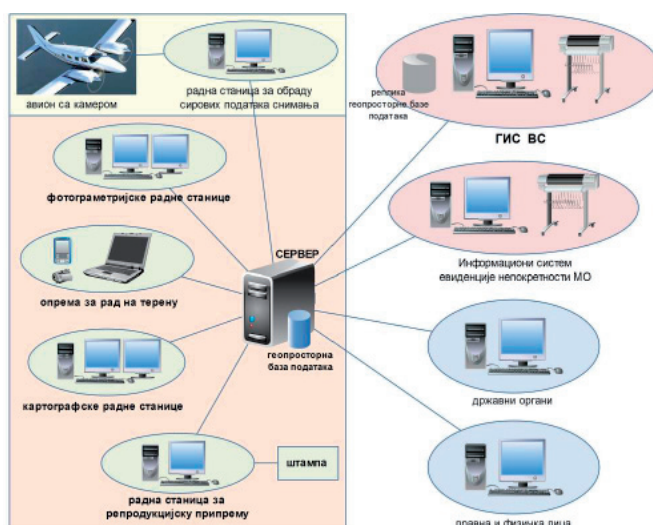
of 1:50 000 (DTM50), 1:100 000 (DTM100) and 1:250 000 (DTM250) (Татомировић et al, 2007; Sekulović et al, 2008; Тадић, 2010; Секуловић и Дробњак, 2011).

The technological process of GSD25 paper applied to translate raster content pages Topographic maps 1:25 000 (TM25) in vector form with reference to alphanumeric data directly and photogrammetric mapping with modern substrates such as orthophotos.

GEOSPATIAL DATABASE IN SCALE 1:25 000 (GSD25)

The technological process of updating data in MGI GSD25 is introduced into the technology of digital photogrammetric restitution, as well as global positioning technology (GPS) to support the amendment to GSD25 on the ground. Applicability of GSD25 made this particularly important aspect of the whole production of different scale series topographic maps with cartographic generalization tools, cartographic reviewer, support press sheets topographic maps, as well as in terms of creating the basis for the development of a complex geographic information system (Spatial Data Infrastructure) at the national level, which has very broad applicability.

The technological process of GSD25 is based on mapping methods, map content and digital photogrammetric restitution cartographic, processing it into a GIS environment, using reference alphanumeric data. Vectorization process is implemented in strict compliance with the logical data model respecting the possibility, or mode of the selected software environment. Anticipated technological solutions making GSD25 imply that the content and update methods also perform digital photogrammetric restitution. The whole technological process of developing the capabilities of GSD25 data distribution is shown in Figure 1.

Сл. 1. Технолошки процес израде ГБП25

Fig. 1: The technological process of GSD25

За израду ГБП25 одабрана је софтверска платформа америчке фирме ESRI, ArcGIS, која у себи садржи потпуно нови приступ у процесу креирања геопросторних база података. Избор наведене софтверске платформе условио је потпуно нову технологију у свим фазама рада, али су задржана постојећа картографска решења. С обзиром на те потребе процес израде ГБП25 обухвата следеће фазе рада (Секуловић и Дробњак, 2011):

1. израда логичког модела података;
2. израда модела генералисања;
3. израда физичког модела података;
4. креирање симболије;
5. израда логичког модела процеса;
6. израда физичког модела процеса;
7. креирање процедура за генералисање и
8. обука.

У процесу израде логичког модела података ДТК25, конкретни географски елементи карте су раслојени по тематским целинама. Појединачни случајеви сваког од елемената садржаја дефинисани су системом лејера и шифара као јединственим индикатором припадности одговарајућој тематској целини, односно као ближе

To create GSD25 software, U.S. firm ESRI, ArcGIS platform was chosen, which contains a completely new approach to the formulation of geospatial databases. The software platform selection has caused the brand new technology in all phases of the work, but they retained the existing mapping solution. Given these requirements, the development process includes the following phases GSD25 work (Sekulović and Drobnyak, 2011):

1. Making logical data model;
2. Creating model for generalization
3. Making physical data model;
4. Creating symbology;
5. Making a logical model of the process;
6. Making a physical model of the process;
7. Creation of procedures for generalizing and
8. Training.

The process of developing the logical data model DTM25, the geographical map elements are differentiated by the thematic units. Individual cases of each of the elements of the system are defined by the content layer and the codes as a unique indicator of belonging to the appropriate thematic whole, or as close to defining specific individual object class (Markovic, 2009).

одређење специфичности појединачне класе објекта (Марковић, 2009).

На слици 2, дат је пример дела логичке структуре и симболије за тему објекти. У процесу израде логичке структуре и симболије примењени су принципи геометријског моделовања и извршена декомпозиција садржаја ГБП25 на основне геометријске примитиве: тачке, линије и полигоне.

Figure 2 provides an example of part of the logical structure and symbolism for the topic areas. In the process of creating a logical structure and symbolism, we applied the principles of geometric modeling and decomposition made GSD25 content to basic geometric primitives: points, lines and polygons.

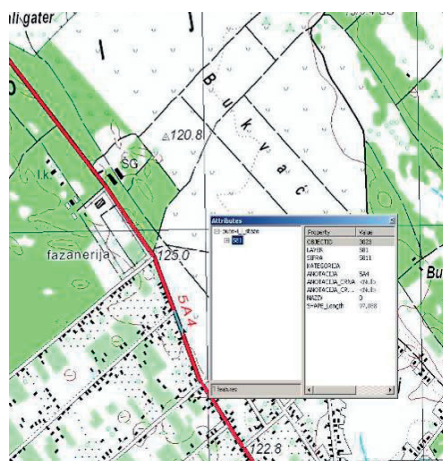
LAYER	TIP	ŠIFRA	SIMBOL	NAZIV
748	P	7481		Zgrada u razmeri
750	P	7501		Soliter u razmeri
763	P	7631		Poligon u zgradi
761	P	7611		Hram (crkva) u razmeri
779	P	7791		Stadion prikazan u razmeri
762	P	7621		Ulica u razmeri
765	P	7651		Nepoznat sadrzaj na stranoj teritoriji

Сл. 2. Приказ дела логичке структуре и симболије ГБП25
Fig. 2. Part of the logical structure and symbology GSD25

Физичким моделом података дефинисан је изглед базе података односно „простор“ за похрањивање елемената дефинисаних логичким моделом података. Типови података, начин похрањивања података као и све колоне које служе за унос атрибута класа објеката као и појединачних објеката, такође су дефинисане при пројектовању физичког модела података. Дефинисање изгледа ГБП25 је вид физичког моделовања података у коме се у самом интерфејсу коришћеног софтвера одређује редослед приказа тема односно, додатно дефинише визуелни приказ ГБП25, на нивоу који није могуће остварити путем симболије. Ова фаза представља последњи корак у изради ГБП25 у смислу практичне израде. Изглед комплетно урађеног и визуализованог дела ГБП25 приказан је на слици 3.

Physical data model is defined by the appearance of a database or “space” to store the elements defined by the logical model of the tasks. Data types, method of data storage as well as all the columns that are used for input attributes of object classes and individual objects are also defined in the design of the physical data model. Defining the vision looks GSD25 physical data modeling in which will be used in the interface software determines the order of topics and, further defines the visual display of GSD25, a level that cannot be achieved through symbolism. This phase is the last step in the development of GSD25 in terms of practical preparation. Visualization of complete produced part of GSD25 shown in Figure 3.

Сл. 3. Изглед урађеног и визуелизованог дела геопросторне базе података ДТК25
Fig. 3. Visualization of complete produced part of GSD25

Целокупан процес израде ГБП25 реализован је ослонцем како на наведено софтверско окружење, тако и на расположиве хардверске ресурсе који су у ВГИ-у умрежени. То је имало за последицу поделу надлежности у раду са просторним подацима, успостављање система одговорности у процесу дељења и протока података у мрежи, као и архивирања података. Током целог поступка израде ГБП25 нарочита пажња посвећена је бекапирању података и праћењу реализације комплетног задатка по листовима и извршиоцима (Секуловић и Дробњак, 2011).

The entire process of making GSD25 was realized by relying on the above software environment, and the available hardware resources in the MGI-networked. This resulted in the division of responsibilities in working with spatial data, establishing a system of accountability in the process of sharing and flow of information in the network, and data archiving. During the whole process of making GSD25, special attention was paid to the backup data and monitoring the implementation of the entire task in magazines and perpetrators (Sekulović and Drobnjak, 2011).

АУТОМАТСКА КАРТОГРАФСКА ДИГИТАЛИЗАЦИЈА

Истраживања на пољу аутоматске картографске генерализације у последње време дали су обећавајуће резултате, али у исто време појавили су се потешкоће имплементације решења аутоматске генерализације у комерцијалним софтверима из неколико разлога (Stoter et al, 2008; Stoter et al, 2009):

- Прво, веома је тешко дефинисати захтеве у односу на формат и ниво детаљности података употребљених у процесу аутоматске генерализације.
- Друго, произвођачима софтвера потребни су заједнички захтеви више

AUTOMATED MAP GENERALIZATION

Research in the field of automated map generalization recently have given promising results, but at the same time there have been problems implementing automated generalization solutions in commercial software for several reasons (Stoter et al, 2008; Stoter et al, 2009):

- First, it is very difficult to define requirements in relation to the format and level of detail of the data used in the process of automatic generalization.
- Second, software vendors need common requirements more national mapping agen-

националних картографских агенција који задовољавају њихове потребе. Такве заједничке захтеве за генерализацију је тешко дефинисати због разлика у моделу података, нивоа детаљности улазних података, територије која се картира и различитих размерних низова.

- На крају, последњи разлог тешкоћа имплементације аутоматске генерализације је то што генерализација садржи субјективни део у којем често постоји више идеалних резултата генерализације.

Процес аутоматског картографског генерализационог анализирања је коришћењем софтверског пакета ArcGis америчке фирме ESRI који у овој области има следеће предности и ограничења:

Предности (Stoter et al, 2010):

- Прихватљиви резултати код генерализације објеката, поједностављивање приказа линија, спајања површина, дељења двоструких линија централном линијом и мозаичка генерализација;
- Алати генерализације су комплетно у ГИС платформи;
- Креирање поступка рада помоћу алата (Model Builder);
- Могућност подешавања постојећих алгоритама и додавања нових алгоритама;
- Рад са 2.5 Д подацима;
- Доступна је добра документација;
- Лака инсталација.

Ограничења:

- Топологија је делимично укључена. Поједностављивање и углачавање линија, сажимање и поједностављивање полигона могу проузроковати тополошке грешке;
- Дељење двоструких линија централном линијом и сажимање полигона не садрже атрибуте улазних података;

cies that meet their needs. These common requirements for generalization is difficult to define because of differences in the data model, the level of detail of input data, map the territory of scaling and different sequences.

- Finally, the last reason for the difficulties of implementation of automatic generalization is that generalization involves a subjective part where there is often more ideal results generalization.

Generalizing the automatic cartographic analyzed using ArcGis software package in this field has the following advantages and disadvantages:

Advantages (Stoter et al, 2010):

- Acceptable results for building generalization, line simplification, area aggregation, collapse dual lines and mosaic generalization;
- Generalization tools inside a complete GIS platform;
- Creating a workflow creation tool (Model Builder);
- Possibility to customize existing algorithms and add new algorithms;
- Working with 2.5 D data;
- Good documentation available;
- Easy installation.

Limitations:

- Topology is partially managed. Simplify line. Smooth line. Aggregate polygons, simplify building and simplify polygons can introduce topological errors.
- A collapse dual line to centerline and aggregate polygons does not carry the attributes from the input lines.

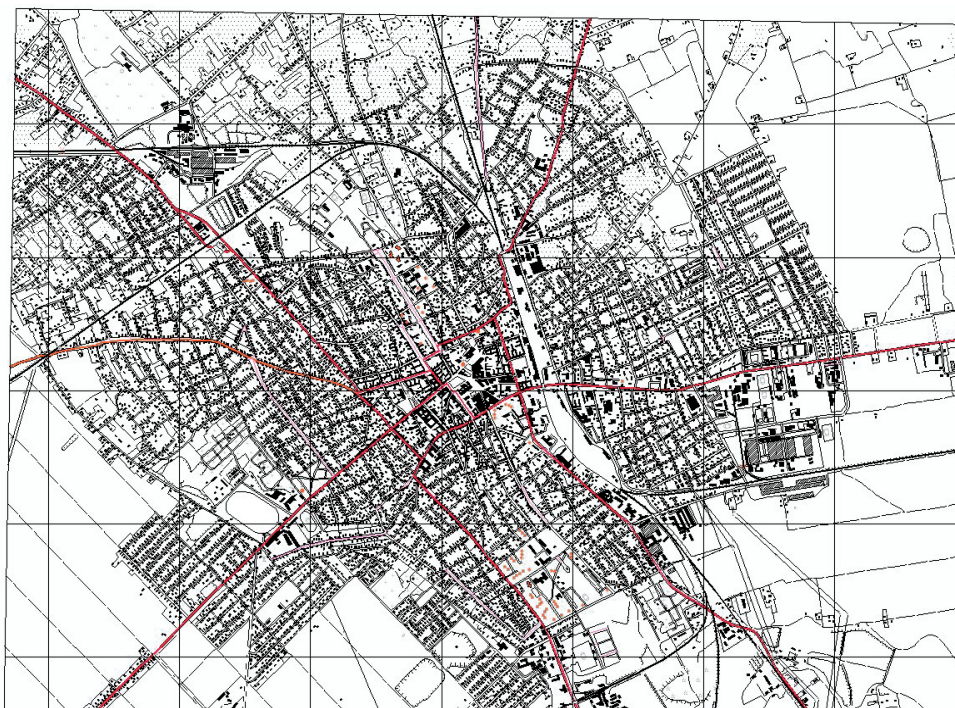
- Објекти се процесирају класа по класу, у секвенцијалном моду, без узимања у обзир садржај и релације међу објектима;
- Више детаљнијих информација о процесу генерализације није омогућено.
- Objects are processed class by class and in sequential mode, without taking into account the context and the relationships between them.
- More detailed information about the generalization process should be provided.

Дефинисани процес аутоматског картографског генералисања дао нам је могућност добијања нове ДТК50 на основу дефинисаних елеманата садржаја ДТК25. Задатак који смо желели постићи је проналазак оптималног начина и метода аутоматске генерализације. Процес генералисања обухватио је основне видове генерализације:

- селекцију, односно редукцију географских података;
- упрошћену представу линијским условним знацима, сажимање количинских и квалитетних карактеристика;
- претварање скупова појава у појмове вишег реда;
- измештање картографских објеката;
- обједињавање истородних појава.

The process defined by generalizing the automatic cartographic gave us the possibility of obtaining new DTM50 and defined elements of DTM25 content. The task that we want to achieve is to retrieve the optimal ways and methods of automatic generalization. The process of generalizing included the basic forms of generalization:

- With the selection, and the reduction in geographic data;
- Simplified to represent the linear conditional signs, compression routine service quantity and quality to characterize;
- Converting sets of phenomena in terms of a higher order;
- Displacement of map objects;
- Merging of similar phenomena.

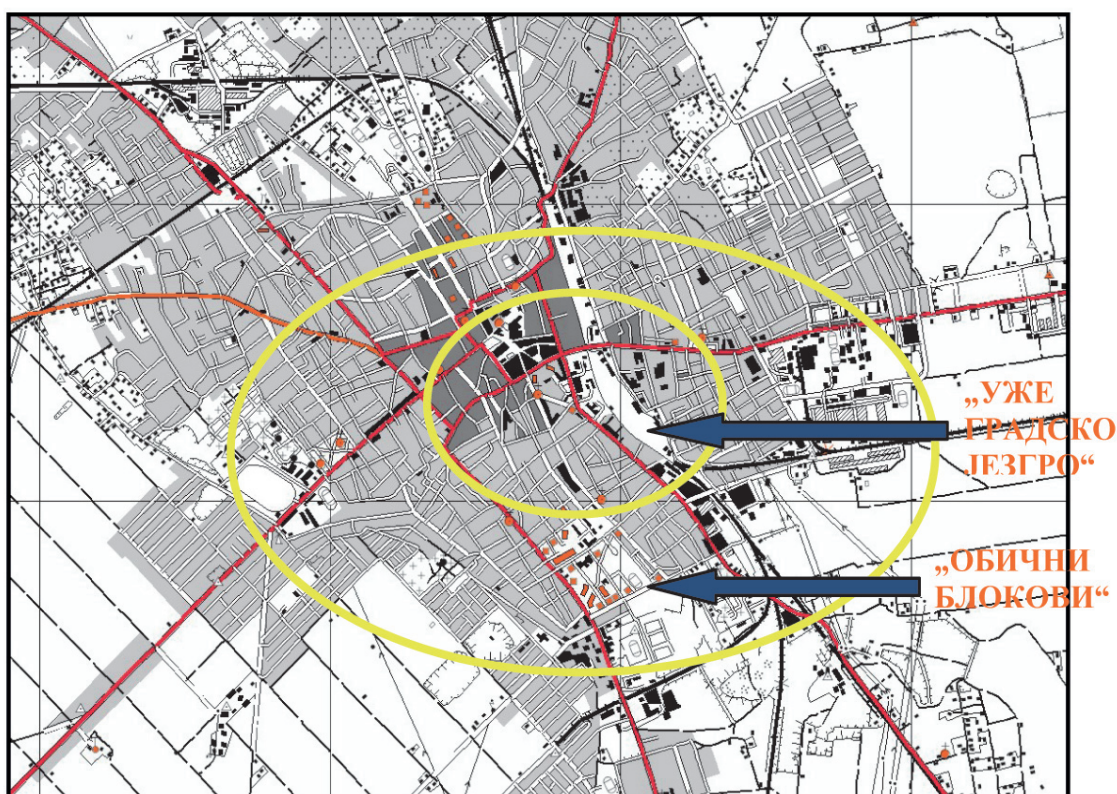

Сл. 4. Приказ дела ДТК25 (Марковић, 2009)
Fig. 4. Part GSD25 (Марковић, 2009)

Основни картографски извор у процесу генерализације била је ДТК25 (слика 4) са већ дефинисаним моделом података у централној бази података. Применом различитих, предефинисаних алата и генерисањем нових помоћу ModelBuilder-a, добили смо веома моћан алат за аутоматску картографску генерализацију, који нам је омогућио креирање нове, генералисане ДТК50. Све тематске целине ДТК25, сем назива су генералисани и приказ дела генералисане ДТК50 можемо видети на слици 5.

The main source for the cartographic generalization was DTM25 (Figure 4) with pre-defined model data in a central database. The use of different, pre-defined tools and generating new and using Model Builder, we have a very powerful tool for automated map generalization, which has enabled us to create a new, generalized DTM50. DTM25 All thematic areas, other than the names of the partial and generalized DTM50 we can see the Figure 5.

Сл. 5. Приказ дела генерализованог садржаја ДТК50 (Марковић, 2009)
Fig. 5. Part of a generalized content DTM 50 (Марковић, 2009)

Највећи степен генералисања дефинисали смо код тематске целине насеља, где су појединачни објекти груписани у две различите целине, уже градско језгро и блокове насеља. Објекти јавног значаја су изузети из овог вида генерализације, тако да су они генералисани једноставнијом селекцијом, односно редукцијом географског садржаја.

The highest degree of generalization was defined by using thematic areas of the village, where the individual objects are grouped into two different sections, the city property and the settlement blocks. Objects of public interest are exempt from this kind of generalization, so that they are a simple generalization of selection and reduction of geographic content.

ЗАКЉУЧАК

Аутоматска картографска генерализација је интеграција многих теорија, метода и техника. У односу на ГИС, генерализација систем мора да задовољи строге захтеве квалитета. Генерализација квалитета процена је главни проблем у савременој картографији. Поред евалуације уопштавање резултата, подржава истраживања за аутоматизацију уопштавања. У технолошком процесу израде ГБП25 у раду је примењено превођење растерског садржаја листова Топографске карте 1:25 000 издања Војногеографског института у векторски облик с референтним алфанумеричким подацима и директно картирање са савремених фотограметријских подлога као што је ортофото. Ово се може постићи коришћењем мешавине техника генерализације (као што су селекција, спајање, пресељење, симболија, поједностављивање). Резултати анализе тест подручја на ТК су показали да ефикасност аутоматске генерализације може бити побољшана, а губитак података или изобличења смањена.

Упркос тренутним ограничењима, тестирани софтвер се може применити у производном току при аутоматизацији значајаног дела процеса генерализације. Изналажење потпуних решења у комерцијалним софтверима захтева огромну инвестицију, с обзиром на мали број потенцијалних купаца и велики напор у прилагођавању парцијалних комерцијалних решења у испуњавању специфичних захтева.

CONCLUSION

Automatic cartographic generalization is the integration of many theories, methods and techniques. The generalization quality and estimation is the main problem in contemporary cartography. Additional evaluation generalization results support the research of automatic generalizations. In this article, during technological process GSD25, we translate the content of the raster topographic map sheet 1:25 000 publication of the Military Geographical Institute in vector form with referential alphanumeric data and the direct photogrammetric mapping with modern substrates such as orthophotos. That can be achieved by using mixture of generalization technique (such as selection, merging, simplifying, symbology and displacement). The results of the analysis of the tested areas on the topographic map showed that the efficiency of automatic generalization can be improved, and the loss of information or distortion reduced.

Despite the current limitations, the tested software can be applied in the production with automatic generalization. Finding complete solutions in commercial software requires a huge investment, given the small number of potential customers and a lot of efforts in adapting commercial solutions in partial fulfillment of a specific request.

ЛИТЕРАТУРА/ BIBLIOGRAPHY

1. Burghardt, D., Schmid, S., Duchêne, C., Stoter, J.E. (2008). *Methodologies for the evaluation of generalised data derived with commercial available generalisation systems*. In: Proceedings of the 11th ICA workshop on generalisation and multiple representation, Montpellier, стр. 16 -18.
2. Kazemi, S., Lim, S., Ge, L. (2007). *An International Research Survey: Cartographic generalisation practices at mapping agencies*. Proceedings of the Spatial Science Institute Biennial International Conference (SSC2007), Hobart, Tasmania, Australia.

3. Lee, D., Hardy, P. (2005). *Automating Generalization – Tools and models*, XXII International Cartographic Conference (ICC2005), A Coruña, Spain.
4. Lamy, S., Ruas, A., Demazeau, Y., Jackson, M., Mackaness, W., Weibel, R. (1999). *The application of agents in automated map generalisation*. Presented at the 19th ICA Meeting Ottawa.
5. Марковић, В. (2009). Општи принципи логичког моделовања структуре података за потребе израде дигиталне топографске карте размере 1:25 000. *Зборник радова Војногеографског института 13*. Београд, стр. 23-33.
6. Regnault, N. (2005). *Spatial Structures to Support Automatic Generalisation*, XXII International Cartographic Conference (ICC2005), A Coruña, Spain.
7. Qian, Z. H., Xu, Y., Meng, Q.L., Song, Y.Q. (2008). *The International Archives of Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*. Vol. XXXVII, Part B2. Beijing.
8. Секуловић, Д., Дробњак, С. (2011). Примена савремених технологија у процесу израде геопросторне базе података у резолуцији 1:25 000 (ГБП25). Међународно – научно стручни скуп: „Архитектура и урбанизам, Грађевинарство, Геодезија – Јуче, Данас, Сутра“, *Зборник радова (електронски извор)*, Бања Лука, 2011., стр. 755-766.
9. Sekulović, D., Banković, R., Tatomirović, S. (2008). *Digital cartographic key production for the digital topographic map at the scale 1:25.000*, Zborniku radova „INTERGEO EAST“, Belgrade: Conference for Landmanagement, Geoinformation, Building Industry, Environment
10. Stoter, J. E., Baella, B., Blok, C., Burghardt, D., Duchêne, C., Pla, M., Regnault, R., Touya, G. (2010). *State-of-the-art of automated generalisation in commercial software*. EuroSDR Official Publication N°58. Published by Gopher, Amsterdam, The Netherlands.
11. Stoter, J. E., Burghardt, D., Schmid, S., Duchêne, C., M. Pla, N. Regnault, B. Baella (2008). *A Study on the state of the art automated map generalisation implemented in commercial out of the box software*. In: Proceedings of the 11th ICA workshop on generalisation and multiple representation, 20-21 June 2008, Montpellier, pp. 15 -19.
12. Stoter, J. E., Burghardt, D., Duchene, C., Baella, B., Bakker, N., Blok, C., Pla, M., Regnault, N., Touya, G. (2009). *Methodology for evaluating automated map generalization in commercial software*. Computers, Environment and Urban Systems, accepted.
13. Тадић, В. (2010). *Ажурирање топографских карата помоћу сателитских снимака и гис технологије*. Београд: Војна академија, магистарски рад.
14. Татомировић, С., Чворовић, Л., Станковић, С., Костић, М. (2007). *Примена савремених технологија у процесу допуне ДТК25*, Зборник радова „ОДБРАМБЕНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ – ОТЕХ 2007“, Београд: Министарство одбране

ПРИМЕНА ПОЛИТИКЕ ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ, ЕКОЛОШКОГ ПРАВА И УПРАВЉАЊЕ ПРОЦЕНОМ ЕКОЛОШКОГ РИЗИКА

Јелена Јовичић¹ и Саша Т. Бакрач²

¹Правни факултет, Универзитет у Крагујевцу, Република Србија

²Војногеографски институт, Београд, Република Србија

Сажетак: У раду се даје уопштен приказ политике заштите животне средине у Европској Унији, национална регулатива или развоја еколошког права у Републици Србији и методологија процене еколошког ризика. Иако су наведене области засебно посматране, радом се жели скренути пажња на обједињеност процеса управљања заштитом животне средине. Тако, процена еколошког ризика није могућа без адекватне правне легислативе, нити је примена еколошког права сама по себи довољна за успешну заштиту животне средине.

Кључне речи: еколошко право, управљање еколошким ризиком, заштита животне средине.

Scientific paper

APPLICATION OF THE ENVIRONMENT PROTECTION POLICY AND THE ENVIRONMENTAL LAW AND THE MANAGEMENT OF ENVIRONMENTAL RISK ASSESSMENT

Jelena Jovičić¹ and Saša T. Bakrač²

¹Faculty of Law, University of Kragujevac, Republic of Serbia

²Military-geographical Institute Belgrade, Republic of Serbia

Abstract: The paper provides a general outline of the Environment protection policy in the European Union as well as the national regulations and development of environmental law in Republic of Serbia, and the methodology of environmental risk assessment.

Although those fields are discussed separately, the paper aims at paying attention to the need to unify all the processes regarding the environment protection management. Therefore, it is not possible to perform the environmental risk assessment without the adequate legal regulations nor is the environmental law application sufficient in order to successfully protect the environment.

Key words: environmental law, environmental risk management, environment protection.

УВОД

Према досадашњим разматрањима постоје различити нормативни оквири еколошког права и приступи у моделовању управљањем еколошким ризицима, али се схватања и методологија поступка углавном

INTRODUCTION

According to the recent studies, there have been different normative frames of the environmental law and various approaches to modeling the management of ecological risks. On the other hand, the idea and methodology

своде на заједнички циљ, а то је: како смањити постојеће или избећи потенцијалне ризике.

Правно регулисање питања заштите животне средине настало је са појавом еколошког права. Полазећи од тога да животна средина представља основу квалитета живота садашњих и будућих генерација, приоритетни еколошки циљ је контролисање климатских промена, заштита биодиверзитета, смањење утицаја загађења на здравље становништва, и ефикасније коришћење природних ресурса. С тога, животна средина и питање њене заштите јесу глобални феномен. Међутим, тиме се није умањио значај регионалног и локалног регулисања, када се ради о заштити животне средине (Сепи, 2005, стр. 23).

Еколошки правни систем је широка концепција која предвиђа систем еколошких права. Посматрано са аспекта њихове генезе, право животне средине несумњиво припада трећој генерацији права или правима солидарности. Међутим, могу се срести и схватања према којима ово право представља “микс” грађанских, политичких и економских права. Наиме, правно регулисање заштите животне средине треба у себи да помири одређене противуречности између економије, политике, етике, учешћа јавности у одлучивању о еколошким питањима. Ипак, право на животну средину је право садашње генерације али њено очување и заштита је од пресудног значаја и за будуће генерације.

Што се тиче еколошких ризика у животној средини постоји вишеструк приступ управљању. Треба имати у виду да и спровођењем адекватног управљања овим процесима не обезбеђује се гаранције да се могу избећи ризици, као и да ће се процена успешно спровести. Међутим, сврха је да се смањи вероватноћа појаве ризика а посебно да се смање нежељене последице по животну средину (Вуруна, Бакрач, Љешевић и Милановић, 2012).

Методологија процене еколошког ризика, у садашњим оквирима, развијена је на завидном теоријском и практичном нивоу. Ту, пре свега, предњаче три концепта: *европски*,

of the procedure mostly come down to the same goal, which is – how to minimize the existing and avoid the potential risks.

The matter of legal regulations regarding environment protection appeared along with the rise of environmental law. Taking into account the fact that environment is the basis of life quality of both present and future generations, the environmental priority is to control the climate changes, protect the biodiversity, decrease the pollution impact on human health, and use the natural resources more efficiently. Thus, the environment and its protection are a global phenomenon. Nevertheless, that does not decrease the significance of both regional and local regulations with reference to environment protection (Сепи, 2005, pp. 23).

The environmental legal system is a wide concept that covers a whole range of environmental laws. From the aspect of its genesis, the environmental law is undoubtedly a third generation of law, i.e. solidarity law. Still, there are some opinions that this law is a ‘mixture’ of civil, political, and economic laws. Namely, the legal regulations referring to environment protection should comprise certain contradictions among the economy, politics, ethics, and public participation in ecological decision making. But the right to the environment is the right of the present and future generations to preserve and protect it.

As for the environmental risk, there are multiple approaches to its management. We should bear in mind that the adequate application of the process does not necessarily guarantee that the risks would be avoided and that the assessment would be successful. However, the point is to minimize the risks probability and decrease the consequences that might affect the environment (Вуруна, Бакрач, Љешевић and Милановић, 2012).

Nowadays, the methodology of environmental risk assessment is highly developed both practically and theoretically. There are the three leading concepts – *European, American, and Canadian*. These

амерички и канадски. Тражену научност поступка процене, код сва три концепта, обезбеђује се, између осталог, ослоном и на постојеће правну легислативу. Посебно је важно истаћи да процеси процене од самог почетка, о било којем проблему да се ради, предвиђају активно учешће еколошког права.

entire concepts provide the scientific approach by relying on the existing legal procedures. It is crucial to say that the assessment processes, no matter what the problem is, assume the active inclusion of the environmental law.

ПОЛИТИКА ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ ЕУ

Политика заштите животне средине, какву данас познајемо, релативно је нова политика ЕУ. Наиме, у тренутку стварања Европске економске заједнице и доношења Римског уговора о питањима заштите животне средине није се расправљало. Животна средина не помиње се у Римском уговору. Такво стање у погледу нормативног регулисања овог питања остаје све до 1972. године, када је представљен први у низу акционих програма у области заштите животне средине. Садржај акционих програма предвиђа развој политике ЕУ у овој области, укључујући и развој питања надлежности у домену заштите животне средине.

Јединствени европски акт од 1989. означава почетак значајније улоге животне средине у утврђивању европских политика њене заштите (Јанг, 2012, стр. 14). Главна новина је постављање принципа по коме се приликом доношења прописа који су део правних тековина Заједнице, заштита животне средине мора узети у обзир. Овде су значајни уговори из Мастрихта (1992) и Амстердама (1997), који одрживи развој постављају као један од најважнијих циљева ЕУ. Посебно је значајна Рио Декларација УН о животној средини. Она указује на потребу да се структура и динамика људских делатности мора прилагодити структури и динамици животне средине, тако да се задовољењем потреба садашњих генерација људи не угрожава право и могућност будућих генерација на повољне услове живота (Организација Уједињених нација, 1992).

EU POLICY OF ENVIRONMENTAL PROTECTION

The environment protection policy as we know it is a rather new EU policy. Namely, at the moment of EEC formation and adoption of the Rome Convention, the issues of environment were not discussed whatsoever (the Rome Convention does not mention the environment). Such a state of matter had remained until 1972 as the first action plan on environment was presented. The action plans and programs encompass the development of EU environment policies, including the matter of jurisdiction in the field.

A unique European act from 1989 marked the increase of the role that the environment holds in setting European policies (Јанг, 2012, pp. 14). The best novelty was setting the principles according to which environment should be taken into account when it came to adopting legal regulations of EEC. The most important are the Maastricht contract (1992) and the Amsterdam contract (1997), which both set the sustainable development as one of the most relevant goals of EU (including the Rio UN Declaration on Environment). The Rio Declaration stressed the necessity to adjust the human dynamics and structure to the environment dynamics and structure so as to meet the needs of present generations without jeopardizing options of the future ones (OUN, 1992).

Promoting the 'sustainable development' concept, the Rio Conference also adopted the *Agenda 21*, i.e. a global action plan for sustainable development in the 21st century. The *Agenda 21* was signed by 173 countries, including Serbia (OUN, 2002).

Промовишући концепт “одрживог развоја”, на конференцији у Рио де Жанеиру усвојена је и *Агенда 21*, тј. глобални акциони план одрживог развоја за 21. век. Потписнице *Агенде 21* су 173 државе, укључујући и Србију (Организација Уједињених нација, 2002).

Према овом документу, свака локална власт треба да уђе у дијалог са својим грађанима и локалним организацијама и предузећима и да усвоји локалну Агенду 21. Овде се ради о томе да се настоји питање еколошке свести и уопште заштите животне средине свести на ниво најситнијих организација и на крају појединца. Децентрализацијом система еколошке заштите животне средине, према ставу ове Агенде 21, треба повећати улогу локалне контроле проблема животне средине.

С друге стране, према одредбама Лисабонског уговора (2007) заштита животне средине и одрживи развој је једна од кључних циљева ЕУ. Тако, како би се осигурала доследност са овим уговором ЕУ је крајем 2010. донела значајан број директива из ове области.

НАЦИОНАЛНА РЕГУЛАТИВА ИЛИ РАЗВОЈ ЕКОЛОШКОГ ПРАВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Развој еколошког права у Србији немогуће је анализирати без проучавања правних аката и њихових нормативних решења у погледу питања заштите животне средине. Овде најпре треба поћи од Устава, јер је у одредбама члана 74. Устава Републике Србије, начелно дефинисано право свакога на здраву животну средину и на благовремено и потпуно обавештавање о њеном стању (Устав Републике Србије). Даљи нормативни аспект уређења права на животну средину посматра се кроз законске акте из ове области. Међу њима значајан је Закон о заштити природе усвојен 12. маја 2009. године. Одредбе овог закона односе се на утврђивање и процену стања, појава и процеса у природи и пределу, заштиту природних добара, успостављање

According to this document, each local authority should discuss with its citizens and local institutions and organizations and adopt Agenda 21. Here, they were trying to make local organizations and individuals more aware of the environment protection. Decentralization of the environment protection system, according to Agenda 21, should increase the role of local control over the environmental issues.

On the other hand, according to the Lisbon contract (2007), the environment protection and the sustainable development are the key goals of EU. Hence, in order to assure the compliance with this document, EU adopted many directives within the field in 2010.

NATIONAL REGULATIONS OR THE ENVIRONMENTAL LAW DEVELOPMENT IN REPUBLIC OF SERBIA

The development of the environmental law in Serbia is impossible to analyze without paying attention to legal acts and norms referring to environment protection. We should start from the Constitution because in Article 74 of the Serbian Constitution, there is a definition of the right that each individual has to a healthy environment and timely information on its condition (Constitution of Republic of Serbia). Other normative acts regarding the field are considered through the current laws, so there is a relevant Law on environment protection adopted on May 12, 2009. This Law refers to the assessment of condition, phenomena, and processes in nature, the protection of natural goods, and the application of measures to protect the

система праћења природних вредности и заштићених природних добара, као и спровођење мера заштите природе и предела.

Као основне разлоге за доношење закона предлагач је навео потребу за заштитом, очувањем и унапређењем биолошке, геолошке и предеоне разноврсности, усклађивање људских активности, прогама, као и пројеката са одрживим коришћењем обновљивих и необновљивих природних вредности и ресурса.

Питања заштите, очувања природе и њене биолошке и предеоне разноврсности до доношења овог закона била су уређена Законом о заштити животне средине, али само начелно. Како је заштита природе једна од основних области у заштити животне средине и како се константно погоршава стање природних станишта и угрожавају бројне врсте дивље флоре и фауне, јавила се потреба за доношењем закона који би оба питања уредио детаљно и свеобухватно.

Овде је значајно и питање усаглашавања закона са међународним прописима. Наиме, предложена законска решења су израз усклађивања са међународним обавезама које произилазе из ратификованих међународних уговора у области заштите животне средине. Полазећи од чињенице да правне тековине ЕУ садрже више од двеста кључних правних аката који покривају еколошко законодавство, мисли се на заштиту природе, квалитет ваздуха, воде, контролу индустријског загађења, климатске промене, заштита од буке и цивилна заштита итд. С тога, један од кључних изазова наше законодавне активности јесте и хармонизација законодавства у овој области. Тако је систем заштите животне средине постављен у многим стратешким документима, као што су: Национална стратегија приступања Србије ЕУ, Стратегија управљања отпадом, Водопривредна основа Србије, Предлог националног програма заштите животне средине и друго.

Србија је током 2009. године донела сет законских аката у области заштите животне средине (Збирка еколошких закона). У

environment and nature.

The main reasons for adopting this Law were the need to protect, preserve, and improve the biological, geological, and scenery diversity, the harmonization of human activities and programs with the sustainable usage of renewable and non-renewable natural resources.

The matters of environment protection and preservation and its biological and scenery diversity had been regulated by the Law on environment protection up until the adoption of this new law. The nature protection being one of the principle fields within environment protection and the conditions being ever worse putting in danger many flora and fauna species, there was a strong need to adopt a law that would regulate these problems in details.

Then, there is the importance of harmonizing the law with the international regulations. Namely, the proposed legal solutions resulted from the harmonization with the international duties that were mandatory due to having signed some international contracts within the field of environment. The EU legal heritage encompasses more than 200 key legal acts covering the environment, air quality, protection, water quality, industrial pollution, climate changes, civilian protection, and noise protection. Therefore, one of the major challenges of the modern legislation is the harmonization of the law covering this branch. The system of environment protection is a part of many strategic documents such as – Serbian National Strategy to EU Accession, Strategy of Waste Management, Serbian Water Management, and Proposal of National Plan for Environment Protection, etc.

In 2009, Serbia adopted a set of laws within the field of environment protection (Collection of environment laws). In this branch, our country is undoubtedly getting closer and closer to EU. The environmental issues are becoming the ground for political and social discussion of every community. Thus the application and transport of European legislations into our local ones is

том погледу, приближавање наше државе еколошким вредностима ЕУ је неспорно. Еколошка питања постају данас основна политичка али и културна питања сваког друштва. Тако, транспортовање европских у домаће законодавство не подразумева само пуко преписивање законских аката, већ и механизме за њихову успешну имплементацију и примену. Остали услови, поред законодавног, у области животне средине односе се и на јачање административних и људских капацитета за стратешко планирање у области животне средине, различите врсте дозвола, инспекцију, мониторинг чинилаца животне средине, као и управљање пројектима.

Како би се животна средина средила неопходно је заједничко суочавање са еколошким изазовима. Тако, један део еколошких изазова односи се на проблеме са којима се суочавају савремена друштва и који имају глобални карактер. Њихово решавање захтева темељну анализу на међународном плану, кроз сарадњу са свим државама око питања као што су климатске промене и глобално загревање, оштећења озонског омотача и генетски инжењеринг. Осим тога, битан је и регионални ниво сарадње на простору Западног Балкана, јер се многи проблеми заштите могу лакше и целовитије решавати ако се сарађује са суседима. То народчито важи за заштиту водотока и речних сликова река које протичу кроз две или више земаља региона, као и заштиту у погледу аерозагађења, радиоактивног зрачења у случају несрећа на нуклеарним постројењима и друго.

Значајно је и унапређење еколошке свести на нивоу државе. Ово се односи како на конципирање свеобухватног система заштите животне средине, тако и на подизање капацитета државе за формулисање и вођење квалитетне еколошке политике, као и на стварање повољнијих услова за њену реализацију. Иако постоји мноштво прописа којима се директно или индиректно уређује област заштите животне средине, њихова

not only the copying of legal acts but also forming the mechanisms that would help implement them adequately. Besides the legislations, there are other conditions for a successful environment management and these refer to the administrative and staff capacities for strategic planning, different licenses, inspections, monitoring, and project management.

In order to arrange the environment it is necessary to jointly face the ecological challenges. Thus, one of the ecological challenges refers to the global problems facing the modern communities. Their solutions call for a thorough international analysis through cooperation with other countries on the issues such as climate changes and global warming, ozone damages, and genetic engineering. Besides, the West Balkans needs a regional cooperation because many problems are easier to solve if one collaborates with the neighbors. This especially regards water and river protection, covering more than one country's territory, as well as air pollution, radioactive emission in cases of nuclear plant accidents, etc.

The improvement of ecological awareness is also important to advance on the state level. This passes on to the concepts of the total environment protection system, the country's capacities for formulating and managing a high-quality environment policy and its application, which is still unsatisfactory. Apart from the necessity to strengthen the legal regulations in the field of environment, it is crucial to set stronger connection and cooperation between the state, economy, and market on one side and the people and civilian community on the other, all that in order to protect and preserve the ecological resources and potentials.

примењивост је на незадовољавајућем нивоу. Осим потребе за јачањем законодавне регулативе у еколошкој области, неопходно је и успостављање чвршће и одговорније везе и сарадње коју чине држава, економија и тржиште, и на другој страни грађани и цивилно друштво, а све зарад заштите и очувања еколошких ресурса и потенцијала.

МЕТОДОЛОГИЈА ПРОЦЕНЕ ЕКОЛОШКОГ РИЗИКА – ЕВРОПСКИ МОДЕЛ (КОНЦЕПТ)

Да би се разумело шта се подразумева под проценом еколошког ризика, користећи се европском методологијом, важно је упознати се са концептима два појма: *хазарда* и *ризика* (Бакрач, 2012). Према датој методологији ови појмови имају различита значења и нису заменљиви. За њих се користе следеће дефиниције:

- *Хазард* је инхерентни (битан) потенцијал да нешто нанесе штету. Хазарди могу да садрже материје, машине, облике енергије, односно токове који се врше изван процеса рада.

- *Ризик* је вероватноћа да ће се штета заиста догодити у току рада или ће се тако нешто догодити након излагања опасности.

$$\text{Ризик} = \text{Хазард} \times \text{Излагање}$$

Ова методологија претпоставља да је животна средина физичко окружење које је заједничко свима, укључујући: ваздух, воду, земљиште, биљке и животиње. Према томе, процена еколошког ризика покрива ризик на све екосистеме, укључујући и човека, изложеног на, или под утицајем, тих медија. Процена еколошког ризика не покрива ризике на појединце или јавност у целини од потрошачких производа или изложености на радном месту, где се примењују други приступи (посебни закони и сл.).

METHODOLOGY OF ENVIRONMENTAL RISK ASSESSMENT – THE EUROPEAN MODEL (CONCEPT)

In order to understand what the environmental risk assessment refers to in the words of European methodology, it is crucial to meet the concepts of the two terms, i.e. *hazard* and *risk* (Бакрач, 2012). According to the given methodology, these terms are mutually exclusive and have different meanings. The following definitions are used for each:

Hazard is an inherent (relevant) potential of some phenomenon to cause damage. Hazards may contain matter, machines, sources of energy, i.e. the actions that appear outside of the work process.

Risk is a probability that damage will appear during the course of work or it will happen after the exposure to danger.

$$\text{Risk} = \text{Hazard} \times \text{Exposure}$$

This methodology assumes that environment is a physical surrounding that all people have in common, including – water, air, soil, flora, and fauna. Therefore, the environmental risk assessment covers risk for all ecosystems, including man. The environmental risk assessment does not refer to the individual or public risk regarding consumer products or working site as there are other approaches applicable in those cases (special laws, etc.).

Европски концепт процене еколошког ризика садржи следеће фазе у спровођењу:

1. *Идентификација хазарда (опасности)*

То обично укључује идентификацију имовине или ситуација које би могле да доведу до акцидента. Овај корак је понекад такође познат као *формулација проблема*.

2. *Идентификација последица (ако дође до хазарда)*

Овај корак је понекад такође познат и као идентификација хазарда.

3. *Процена обима последица*

Ово може да укључи разматрања просторних и временских нивоа последице и време почетка последице. Када се разматрају хемикалије као стресори, овај корак се понекад може назвати извештај процене.

4. *Процена вероватноће последица*

Постоје три компоненте овог поступка: присуство хазарда, вероватноћа изложености рецептора на хазард (опасност) и вероватноћа штете настале услед изложености хазарду. Овај корак понекад може бити назван Процена изложености или последица - процена последица.

5. *Оцена ризика* (често се назива и карактеризација ризика или процена ризика).

Оцењивање значаја ризика је производ вероватноће хазарда који се дешава или се може десити и тежине последица (Таб. 1.).

У овом моделу путања између извора хазарда (на пример извор контаминације) и рецептора (нпр. одређени екосистем) је истрага. Путања је повезивање којом рецептор може да дође у контакт са извором (број путања често треба узимати у обзир).

The European concept of environmental risk assessment is applied through the following phases:

1. *Identification of hazard*

This includes the identification of property or a situation that might cause accidents. This phase is also known as the problem formulation.

2. *Identification of consequences (in cases of hazards)*

This phase is also known as the hazard identification.

3. *Assessment of consequence range*

This might include spatial and time levels of consequences and the time when the consequence appeared. When it comes to chemical-triggered situations, this phase is called assessment report.

4. *Assessment of consequence potential*

There are three components of the phase: the presence of hazard, probability of hazard-receptor exposure, and damage probability due to hazard exposure. This phase is sometimes called the assessment of exposure or consequences – the consequence assessment.

5. *Risk evaluation (often referred to as characterization of risk or risk assessment)*

The risk assessment is a product of hazard probability (happening or potential) and the strength of the consequences. The European concept is often used to assess the environmental risk as a model for problem solving (the source-path-receptor distribution of triggers) (Tab. 1).

In this model, the path between the hazard source (for instance, contamination) and the receptors (e.g. a certain ecosystem) is an investigation. The path actually connects the receptor and the source (the number of paths should often be taken into account).

Таб. 1. *Распрострањање стресора на линији извор - путања – рецептор*
Tab. 1. *The source-path-receptor distribution of triggers*

Пример извора/Examples of sources	Пример путање од извора до рецептора/Example of path between the source and receptor	Пример рецептора/ Example of receptor
<ul style="list-style-type: none"> - Контаминирано земљиште/Contaminated soil - Контаминирана вода/Contaminated water - Цурење из цистерни/Tank leak - Емисије из инд. процеса/Industrial emission 	<ul style="list-style-type: none"> - Ваздух/Air - Вода/Water - Земљиште/Soil - Ланци исхране/Food chains 	<ul style="list-style-type: none"> - Људи/Humans - Екосистеми/ Ecosystems - Животиње/Animals - Биљке/Plants

Ако не постоји путања онда и ризик не постоји. Ако постоји пут који повезује извор до рецептора онда последица овога је одређена. На пример, овај приступ се користио у процени контаминираниог земљишта, али може се користити и у многим другим областима.

На крају процеса процене ризика, постојеће контроле треба да обезбеде даље мере које се морају користити за смањење или елиминисање идентификованих ризика. Завршна фаза процене је од значаја јер подразумева да се ризик разматра и постави у контексту еколошких стандарда и других критеријума дефинисаних законима или другим правилима каја имају добру праксу.

Количина труда потребна за процену неког ризика може увелико да варира, али је генерално пропорционална важности приоритета и сложености поступка процене. Тако процена ризика може се спроводити кроз више нивоа. На пример, релативно уобичајена и једноставна процена је заснована на приступу ризику преко тзв. ранг матрице (Таб. 2) имајући значења високог, средњег, ниског и врло ниског ризика, или могу се утврдити на различите начине, рецимо користећи описне и нумеричке скале, или често на основу стручног просуђивања. Када су ризици идентификовани, матрица

If there is no path then there is no risk. If there is a path between the source and receptor, then the consequence is determined. For instance, this approach was used in the contaminated soil assessment but can be used in other situations as well.

As the risk assessment process is finished, further measures must be provided that can be used in order to decrease or eliminate identified risks. The final phase of the assessment is important because it means that the risk is being considered within the context of ecological standards and other criteria defined by laws.

The amount of effort necessary to perform a risk assessment may vary, but generally it is proportional to the priority relevance and complexity of the assessment procedure. Thus, the risk assessment can be conducted at several levels. For instance, a common assessment is based on the risk approach through the so-called rank matrix (Tab. 2.) – being labeled as high, mean, or very low risk. Or different descriptive and measurement scales can be used with the help of expertise judgment. Once the risk is identified, the matrix is of a relative importance that can easily be determined, and the identified risk may be a priority when it comes to adopting certain strategy or risk management plans.

има релативну важност каја се може лако утврдити, а идентификовани ризик може бити приоритетан у доношењу одговарајуће стратегије или плана управљања ризиком. Остали релативно једноставни приступи укључују коришћење тзв. табака-листа, при чему су описани наведени материјали, активности и сви потенцијални утицаји на околину.

Other rather simple approaches include the usage of so-called sheets that describe materials, activities, and all potential impacts on nature itself.

Таб. 2. Приказ ранг матрице за оцену ризика
Tab. 2 . Risk assessment rank matrix

	Велики/High	Средњи ризик/ Mean risk	Средњи ризик/ Mean risk	Јак ризик/High risk	Јак ризик/High risk
	Средњи/Mean	Слаб ризик/ Small risk	Средњи ризик/ Mean risk	Средњи ризик/ Mean risk	Јак ризик/High risk
	Мали/Small	Слаб ризик/ Small risk	Слаб ризик/ Small risk	Средњи ризик/ Mean risk	Средњи ризик/ Mean risk
	Веома мали/ Very small	Веома мали ризик/Very small risk	Слаб ризик/ Small risk	Слаб ризик/ Small risk	Средњи ризик/ Mean risk
		Веома мали/ Very small	Мали/Small	Средњи/Mean	Велики/High

ЗАКЉУЧАК

Успешна заштита животне средине, највећим делом, почива на квалитетној процени могућих и присутних ризика. Комплетност успешне заштите подразумева развијени и примењив еколошки правни систем. Другим речима, успешна заштита животне средине претставља изналажење начина да се у што већој мери смањи доношење штета по животну средину.

CONCLUSION

The successful environmental protection largely rests upon the quality assessment of current and potential risks. The complete protection entails a developed and applicable environmental legal system. In other words, a successful protection of the environment is finding a way to as much as possible decrease the damage done to the environment.

A right that an individual has on the

Право на животну средину за свој објекат има животну средину која се мора посматрати као правно аутономно добро, као универзална категорија. То је право које припада људима као основна вредност, јер као и сва друга жива бића, човек је од почетка свог постојања па до данас повезан са целокупном живом и неживом природом која га окружује.

Правна природа еколошког права није спорна. Иако су крајем друге половине двадесетог века постојале полемике око институционализације овог права и увођења у уставни каталог права, данас постоји више од сто држава које су својим уставима предвиделе ово право. Тако, ЕУ уводи у своју праксу концепт “одрживог развоја”, који указује да економски дугорочни развој није могућ без истовременог поштовања и заштите животне средине. У том погледу донешено је доста правних аката, како међународног тако и националног значаја, а које чине нормативни оквир за уређење еколошког права.

Управљање еколошким ризиком, у општем смислу те речи, претставља врло комплексан процес који обухвата: сакупљање, организовање, анализирање и презентовање научних и других информација, у циљу да буду што корисније у доношењу и спровођењу одлука које се тичу заштите и унапређења животне средине.

Процес процене еколошког ризика има свој установљени ток који започиње са процесом планирања и формулисања постављеног проблема, иде преко фазе анализе и завршава се доношењем закључних тачака са карактеризацијом (описом) ризика.

Може се закључити да процена еколошког ризика, као најважнија фаза процеса управљања еколошким ризицима, није могућа без правне подршке. За сваки – конкретан случај процене, од планирања до завршног извештаја, представљена методологија захтева присуство правно дефинисане легистативе. Због тога је потребно познавати и развијати, како на националном тако и на општем нивоу, и једну и другу област.

environment is a universal category and it should be considered as an autonomous legal goods. It is the right that all people have because, like other living creatures, ever since the beginnings of time, humans have been tightly connected with the both living and artificial nature that surrounds them.

The legal nature of environmental law is not debatable. Despite some discussions in the late 20th century about institutionalization of this law and its introduction in the constitutional law catalogue, nowadays there are more than 100 countries the constitution of which comprises this law. Hence, EU has been practically introducing the concept of ‘sustainable development’, showing that a long-term economic development is impossible without a simultaneous respect for the environment protection. Many legal acts have been adopted, both national and international, making the normative framework for harmonization of environmental law.

Generally, environmental risk management is a complex process that encompasses: gathering, organizing, analyzing, and presenting scientific and other information aiming at successful adoption and application of decisions regarding environment protection and improvement.

The process of environmental risk assessment is a determined procedure starting with planning and formulation of a problem, continuing with analyses, and ending with conclusion remarks that describe the risk whatsoever.

We may conclude that the environmental risk assessment, as the crucial phase of the environmental risk management process, is not attainable without the legal background. The methodology calls for the legally define legislation in case of each concrete assessment (from planning to the final report). Therefore, it is necessary to know and improve these branches on both national and international levels.

ЛИТЕРАТУРА/ BIBLIOGRAPHY

1. Бакрач, С. (2012). Процена еколошког ризика у функцији заштите животне средине. *Војнотехнички гласник број 4, година LX, октобар-децембар*. Београд
2. Вуруна, М., Бакрач, С., Љешевић, М., Милановић, М. (2012). *Заштита животне средине*. Београд: Медија центар одбрана, Војна академија
3. Јанг, Ј. (2012). *Увођење еколошких стандарда Европске Уније у привреду Србије*. Београд
4. Лилић, С. (2005). Заштита животне средине, локална самоуправа и локална Агенда 21. *Lex forum, бр. 5-8*. Београд
5. Сепи, Р. (2005). Локална самоуправа и њене објективне могућности за заштиту животне средине. *Lex forum, бр. 5-8*. Београд
6. Станојчић, Г. (2009). *Зборник еколошких закона*. Београд: Пословни биро
7. Уједињене нације (1992). *Декларација Уједињених нација о животној средини и одрживом развоју*. Рио де Жанеиро
8. Уједињене нације (2002). *Агенда 21. Конференцији Уједињених нација о заштити животне средине и одрживом развоју*. Рио де Жанеиро
9. *Устав Републике Србије*, Службени гласник бр. 98/06.